

Conrad Celtis' Rome

Epigrammen over de eeuwige stad

Master Thesis Classics and Ancient Civilizations
Faculty of Humanities, Leiden University
Petrie van der Heijden
S0403792
petrievanderheijden@gmail.com
scriptiebegeleider Dr. S.T.M. de Beer
tweede lezer Dr. C.H. Pieper
februari 2021

INHOUD

Inleiding

Hoofdstuk 1 **Valse stichters**

Hoofdstuk 2 **Geruïneerde monumenten**

Hoofdstuk 3 **Vervallen moraal**

Hoofdstuk 4 **Romeloos ideaal**

Conclusie

Literatuur

INLEIDING

De stad Rome is al vele eeuwen een populaire bestemming voor allerlei reizigers: pelgrims, kunstenaars, zakenlui en tegenwoordig ook studenten en toeristen. Allemaal hebben zij voor aankomst een beeld bij de stad Rome, bepaald door wat ze gezien, gehoord of gelezen hebben. De stad heeft al een aanzicht voordat ze gezien is. Conrad Celtis, een Duitse humanist, is één van de vele mensen die Rome bezocht. Hij zag in Rome meer dan een fysieke stad, omdat ook hij vooraf al veel gehoord en gelezen had. Hij schreef over Rome een aantal epigrammen die na zijn dood gepubliceerd zijn. Over die epigrammen gaat deze scriptie.

Op 1 februari 1459 in het Beierse Wipfeld werd Konrad Bickel geboren als zoon van een wijnboer. Later werd hij bekend onder de naam Conrad Celtis. Duitsland bestond toen nog niet, Wipfeld was onderdeel van het Roomse Keizerrijk. Frederik III was op dat moment de keizer. Celtis vluchtte weg van huis en schreef zich als 18-jarige jongeman in aan de Universiteit van Keulen. Na het behalen van zijn Bachelor vertrok hij naar de Universiteit van Heidelberg.¹ Daar behaalde hij in 1485 zijn Master en hij trad toe tot de cirkel van humanisten aan het hof van Philip de Staander, keurvorst van de Palts van de Rijn. Hier maakte hij kennis met Rudolph Agricola, van wie(ns geleerdheid, muziek en roem) hij zeer onder de indruk was, hoewel hij hem maar kort gekend heeft. Na Agricola's dood 'zwierf' Celtis van Erfurt naar Leipzig als docent retorica, poetica en Grieks. Celtis werd in 1487 in Nuremberg door Frederik III benoemd tot *Poeta laureatus*.² Kort daarna vertrok hij uit Leipzig naar Italië, Hongarije en Polen. Hij richtte bij terugkomst een aantal humanistische genootschappen op, waarmee hij de onderlinge wetenschappelijke uitwisseling in Germania bevorderde. Een decennium later werd hij professor aan de universiteit in Wenen, waar hij nog altijd werkzaam was toen hij stierf in 1508. Maximiliaan I volgde Keizer Frederik III in 1493 op en hij maakte handig gebruik van de Duitse humanisten ten behoeve van zijn zelfpromotie als opvolger van de antieke keizers.³

Tussen 1480 en 1508 maakte Celtis veel reizen en hij schreef een deel van die epigrammen naar aanleiding van die reizen. Naar aanleiding van zijn bezoek aan Rome in 1487 schreef hij een aantal epigrammen over Rome en daarmee verbonden thema's. Hij liet zich inspireren

¹ Volgens Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge) en Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.1-38 is Celtis teleurgesteld in het gebrek aan onderwijs in en aandacht voor onder andere Latijnse grammatica, retorica, numerologie, astrologie en geografie. Aan de progressievere Universiteit in Heidelberg is juist voor deze vakken meer aandacht.

² Robert, J. (2003). *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich* (Tübingen); Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.1-38; Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge)

³ Robert, J. (2003). *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich* (Tübingen); Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.1-38; Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge)

door thema's uit antieke werken en door zijn eigen tijd en ervaringen. De epigrammen maken deel uit van een collectie van 450 epigrammen over uiteenlopende onderwerpen⁴. Ze zijn pas na de dood van Celtis gepubliceerd en er bestaat tot op heden geen commentaar op alle epigrammen.⁵ De theorieën over Celtis' visie en doel zijn grotendeels gebaseerd op de tijdens zijn leven gepubliceerde werken.⁶ Voor de reconstructie van het verloop van Celtis' leven en carrière heb ik vooral de werken van Robert, Schäfer en Spitz gebruikt.⁷

Het epigram is volgens De Beer, Enenkel en Rijser over het Neo-Latijnse epigram een kort gedicht waarin de dichter een boodschap weergeeft door een dubbelzinnig of scherp randje in de tekst te verwerken. Het genre epigram komt uit de Griekse traditie om korte gedichten op graven of wijgeschenken te graveren. Het onderwerp van de afgeleide Romeinse epigrammen was persoonlijker en ging vaak over de liefde, dagelijks leven, ondeugd en satire zoals bijvoorbeeld de epigrammen van Catullus en Martialis. In de Middeleeuwen was er weinig interesse voor Latijnse epigrammen. In de vijftiende eeuw werd het genre door veel humanisten opnieuw ontdekt en gebruikt. Kenmerkend aan het Neo-Latijnse epigram is de dubbelzinnigheid of scherpte, de zogenaamde *argutia*. De *argutia* ontstaat vaak door verwijzingen in dubbelzinnig taalgebruik of door intertekstualiteit. Het epigram was een populair genre onder humanisten aan het eind van de vijftiende eeuw. Zij gebruikten het genre om zich te presenteren of profileren, onder andere door met verborgen verwijzingen naar antieke teksten een dubbele laag in het gedicht aan te brengen.⁸ De epigrammen van Celtis zijn geschreven in het elegisch distichon, één van de versvormen die ook veel gebruikt werd door antieke dichters, zoals bijvoorbeeld Vergilius, Martialis en Propertius. Celtis verwijst in een aantal van zijn epigrammen ook impliciet naar onder andere deze antieke auteurs.⁹

Het is interessant om de epigrammen over de stad als bron te gebruiken om een beschrijving te geven van Celtis' beeld van Rome en wat de stad voor hem symboliseerde. Het is opvallend dat veel van de epigrammen een negatief of satirisch beeld lijken te schetsen van

⁴ onder andere over Germania, de keizer, zijn geliefde Hasilina, allerlei heiligen, de kerk en ook over de stad Rome

⁵ Volgens de Duitse handschriftencensus werkt Prof. Dr. Dieter Wuttke van de Universiteit Bamberg al sinds 1966 aan een nieuwe editie met commentaar. In Forster, L. (1948). *Selections from Conrad Celtis 1459-1508. Edited with translation and commentary (Cambridge)* p.34-35 zijn de epigrammen 3.40 en 2.46 opgenomen met commentaar.

⁶ onder andere de *Ars versificandi et carminum, Quattuor libri Amorum secundum quattuor latera Germaniae, Libri Odarum Quattuor*

⁷ Robert, J. (2003). *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich* (Tübingen); Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.1-38; Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge)

⁸ Beer, S. de, Enenkel, K.A.E., Rijser, D. (2009). *The Neo-Latin Epigram: a learned and witty genre* (Leuven) p.1-22 en Money, D. (2015). *Epigram and occasional poetry*. In: S. Knight & S. Tilg (Reds.), *The Oxford Handbook of Neo-Latin* (pp. 73-85) (Oxford)

⁹ steeds twee verzen met als eerste vers een dactylische hexameter (6x dactylus) en als tweede vers een dactylische pentameter (2 x 2,5 voet dactylus). De Aeneïs van Vergilius en de was ook in het elegisch distichon geschreven.

Rome. Mogelijk was hij na zijn reis naar Rome en andere delen van Italië teleurgesteld over wat hij had gezien en meegemaakt, of heeft zijn persoonlijke ontwikkeling en carrière hem beïnvloed in zijn beeldvorming over Rome.¹⁰ Een deel van de epigrammen bevat echter ook een positiever geluid, waaruit blijkt dat Celtis nog steeds bewondering heeft voor een deel van wat Rome voor hem representeert.

Belangrijk bij het interpreteren en het formuleren van Celtis' beeld van Rome in deze epigrammen is om elk epigram nauwkeurig te lezen en parafraseren. Bij de parafrase is de context van de vijftiende eeuw en Celtis' eigen levenservaring belangrijk. Celtis besteedt een groot deel van zijn carrière aan het zich eigen maken van de Latijnse taal en verwijst in zijn epigrammen ook naar tekstpassages van antieke auteurs. De context van die antieke tekstpassages is onderdeel van de onderliggende betekenis van het epigram. De satirische of humoristische scherpte van het epigram legt daarnaast een kern van waarheid of verborgen kritiek vast. Op basis van de vier peilers: vertaling, parafrase, intertekstualiteit en genre-kenmerken baseer ik mijn interpretatie van Celtis' beeld van Rome uit elk epigram.

Voor deze scriptie heb ik een aantal epigrammen geselecteerd op basis van woorden die direct te associëren zijn met de stad Rome: Roma, Latium, Romulus, Aeneas en Romani. Een aantal epigrammen komt uit de bundel gedichten over Rome van Kytzler¹¹ en een aantal komt uit de bundel epigrammen van Celtis van Hartfelder.¹² De Duitse vertaling van Kytzler is de basis voor mijn Nederlandse vertalingen. De epigrammen uit de editie van Hartfelder heb ik zelf vertaald of met behulp van een vertaling uit één van de andere secundaire bronnen.¹³ Mijn analyse van de gedichten draaide voornamelijk om het Latijn, niet om de beleving bij het lezen van de gedichten in het Nederlands, dus de vertalingen zijn echt werkvertalingen.¹⁴

In de eerste drie hoofdstukken van deze scriptie zal ik een selectie van epigrammen van Celtis vertalen, parafraseren en becommentariëren waarin een contrast tussen een ideaal Rome en het reële Rome zichtbaar is. Ik heb ervoor gekozen om Celtis' beeld van Rome te

¹⁰ Mogelijk overkwam Celtis tijdens zijn Romereis een fractie van wat Japanners overkomt als zij naar Parijs reizen: de geidealiseerde beeldvorming komt niet overeen met de werkelijkheid die men ervaart in de stad. Zij keren teleurgesteld en soms psychisch beschadigd terug naar hun vaderland. Zie voor een uitwerking van het onderzoek over de symptomen en ontwikkeling van het symptoom: <http://www.minkowska.com/content/les-japonais-en-voyage-pathologique-%C3%A0-paris-un-mod%C3%A8le-original-de-prise-en-charge> Ook volgens Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.7 keerde Celtis in 1488 terug uit Italië met een teleurgesteld of zelfs anti-Italiaans gevoel /door over wat hij in Rome had gezien. Met dank aan C. Owelle voor deze 'link' naar de actualiteit

¹¹ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich)

¹² Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes* (Berlin)

¹³ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020 - vertaald en parafraseert in dit artikel Epigrammen 4.10, 3.13, 3.40, 2.2 naar het Engels

¹⁴ <https://www.vincenthunink.nl/documents/hexameter.htm> met betrekking tot argumenten voor of tegen het vertalen van Latijns metrum in het Nederlands.

verdelen in drie thema's die steeds terugkomen in zijn epigrammen: de stichtingsmythe, ruïnes en moreel verval. De thema's zijn gebaseerd op thema's die Edwards in haar boek over de ontwikkelingen in de geschreven werken over de (symbolische) stad Rome noemt en die ook De Beer in haar artikel noemt.¹⁵ Celtis gebruikt zijn epigrammen om het ideaalbeeld van Rome te 'ontkrachten' door verwijzingen naar die thema's en symbooltaal in antieke teksten te gebruiken en daar zijn eigen interpretatie van te geven. De stichtingsmythe bevat nu allerlei negatieve voortekenen, monumenten worden ruïnes van de verheven antieke beschaving, idealen van deugd en religie zijn vervangen door streven naar lust en rijkdom.¹⁶

Hoewel Celtis dit contrast tussen het ideaalbeeld van Rome en de werkelijkheid in zijn epigrammen schetst, staat hij niet alleen maar afkeurend tegenover wat Rome representeert en voortgebracht heeft. Celtis heeft immers een groot deel van zijn leven besteed aan het bestuderen, onderwijzen en produceren van Latijnse en in mindere mate Griekse teksten en hun filosofische, poëtische en historische context.

In het laatste hoofdstuk laat ik zien dat Celtis ook een nog bestaand ideaal Rome identificeert. In dit hoofdstuk ligt de nadruk niet op een contrast tussen ideaal en werkelijkheid, maar juist op een voortbestaan van een deel van het ideale Rome. Het begrip '*translatio*' staat daarin centraal.¹⁷ Over dit onderwerp in de werken van Conrad Celtis hebben De Beer, Jaumann, Stierle en Schäfer al eerder hun visies gepubliceerd. Zij gebruiken voornamelijk de Odes, de *Germania generalis* en de inaugurele rede van Celtis ter illustratie van hun visie, terwijl ik alleen op de epigrammen inga.¹⁸ Celtis heeft de epigrammen niet gepubliceerd. Ze laten daarom een persoonlijker boodschap zien dan de gepubliceerde werken, omdat Celtis ze niet gecensureerd heeft om een bepaald doel of publiek te bereiken. Het contrast tussen het ideaal en de werkelijkheid geeft een uniek en persoonlijk inzicht in 'Celtis' beeld van Rome'.

¹⁵ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge); Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

¹⁶ De 'oplossing' om niet alle positieve eigenschappen te laten wegvagen is het loskoppelen van wat nog over is van het geweldige van de plaats Rome en het te verplaatsen naar een andere plek (*translatio*), *Germania*.

¹⁷ Door een *translatio artium* verplaatst het centrum van de kunsten zich van Rome naar *Germania*. Met de *translatio imperii* wordt bedoeld dat het centrum van de macht zich van Rome verplaatst naar *Germania* in de opeenvolging van (wereld)rijken.

¹⁸ Jaumann, H. 'Das dreistellige *translatio*-Schema und einige Schwierigkeiten mit der Renaissance in Deutschland: Konrad Celtis' *Ode ad Apollinem* (1486)' in: Vogt-Spira, G., and Rommel, B. (1999). *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma* (Stuttgart), Goetz, W. (1958). *Translatio imperii : ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in die frühen Neuzeit* (Tübingen) Stierle, K. "*Translatio e resurrectio*. Due miti di identità europea". In: Ossola, C. (ed.), (2001) *Europa. Miti di identità*, Venezia, 77–96.

Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

Hoofdstuk 1

FALSE STICHTERS

De oorsprong van een plek vertelt iets over de inwoners, architectuur en cultuur van die plek. Veel auteurs schrijven over de historie van Rome omdat het iets zegt over de inwoners, het uiterlijk en de cultuur die zij representeert.

Voor één van de contrasten die Celtis in zijn epigrammen laat zien tussen het ideaalbeeld en de realiteit gebruikt hij als thema de stichtingsmythe van Rome.¹⁹ In de stichtingsmythe lijkt hij de oorsprong of oorzaak te zoeken van het Rome zoals het nu te zien is. Vanuit de historie verklaart hij het heden: een aetiologische benadering.²⁰

Celtis kon voor de verhaallijn van deze mythes putten uit diverse antieke bronnen. De stichtingsmythe van Aeneas wordt door Vergilius gepresenteerd als een verklaring en legitimatie van de macht en superioriteit van keizer Augustus en daarmee van Rome. Het was met steun en bevestiging van de goden dat Rome zo groot(s) is geworden. De stichtingsmythe wordt gebruikt om het ideaalbeeld van de stad Rome te voorspellen en bekrachtigen vanuit een passende oorsprong. Livius neemt in zijn beschrijving van de stichtingsmythe een wat neutralere houding aan. Hij geeft op punten in de mythe meerdere versies van het verhaal en geeft aan het verhaal uit andere bronnen te hebben overgenomen.²¹

Antieke dichters zoals Lucanus, Silius Italicus en Propertius noemen de stichters in hun werken, vaak via een verwijzing of uitwijding naar de mythe in een andere (historische) verhaallijn. De stichtingsmythe werd in de Renaissance door Italiaanse humanisten gebruikt om zich te identificeren met de positieve elementen uit de historie en om de mythe te gebruiken om het ideale Rome als centrum van kennis, kunde, deugd en macht te legitimeren of verklaren.²² Germaanse humanisten gebruiken de stichtingmythe echter om de doorlopende lijn vanuit de historie te betwisten en de kritische noot die ook antieke auteurs al uitten als oorzaak voor het verval van diezelfde Romeinse kwaliteiten.²³

¹⁹ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.27-43

²⁰ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

²¹ Bijvoorbeeld: Titus Livius *Ab Urbe Condita* 1.7 - 'fertur' = men zegt

²² Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.69-95, Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

²³ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

In Celtis' epigrammen waarin hij de stichters noemt bevat de stichtingsmythe een aantal elementen die voor hem duidelijk een andere waarde hebben dan legitimatie met en verklaring voor de grootsheid van Rome.²⁴

Sterker nog, de voortekenen en verhaalloop voorspellen niet veel goeds als Rome op deze oorsprong voortborduurde. De stichtingsmythe wordt een voorbode voor veel negatieve kenmerken van de stad Rome zoals Celtis die nu voor zich ziet. Het ideaal zoals de Italiaanse humanisten en antieke auteurs als Vergilius schetsten, gaat niet op voor het Rome dat Celtis schetst. Hij is daarin niet origineel of alleen. Ook antieke auteurs gebruikten elementen uit de stichtingsmythe al als een voorspelling voor een minder ideaal Rome.

In dit hoofdstuk laat ik epigrammen zien waarin Celtis de stichtingsmythes gebruikt als ontkrachting of deconstructie van het ideaalbeeld van Rome en waarin hij een ander reëel Rome optekent. Van elk epigram geef ik een Nederlandse vertaling. Als eerste stap naar een interpretatie parafraseer ik het gedicht en identificeer ik welk beeld van Rome Celtis schetst. Daaraan koppel ik de secundaire bronnen over Celtis' leven en werken en de historische context die een extra lading kunnen geven aan een onderwerp. Ook vergelijk ik de tekst van het epigram met tekstfragmenten uit antieke bronnen met deze zelfde stichtingsmythe of elementen daaruit en hoe ze daar gebruikt worden. Mogelijk heeft Celtis namelijk deze tekstfragmenten in gedachte gehad bij het schrijven van het epigram en had hij er een bedoeling mee om die hier te verwerken. Op die manier kan hij met weinig woorden een veel bredere context creëren. Elk epigram bevat ook een satirisch of humoristisch element. Hoewel een grap er meestal niet leuker van wordt als je de clou uitlegt, zal ik de scherpzinnigheid in het epigram benoemen en uitleggen. De uitleg dient de identificatie van het ideale en het reële element van Celtis' Romebeeld in dat epigram en legt het contrast daartussen bloot. De andere epigrammen van Celtis die datzelfde ideaal en dezelfde realiteit beschrijven met als thema de stichtingsmythe, zal ik ook kort noemen als illustraties van hetzelfde verschijnsel. Aan het einde van het hoofdstuk voeg ik alle interpretaties samen zodat duidelijk wordt wat de stichtingsmythe van Rome in Celtis' epigrammen betekent voor het 'echte' vijftiende eeuwse Rome.

De stichtingsmythe van Rome heeft twee hoofdrolspelers: Aeneas en Romulus. In het volgende hoofdstuk zal ik eerst uiteenzetten hoe Celtis de mythe van Aeneas gebruikt in zijn deconstructie van het ideale Romebeeld en de realiteit. Daarna komt ook Romulus aan bod. Celtis gebruikt verwijzingen naar antieke bronnen over beide stichters. Hij zoekt via de intertekstualiteit de connectie met het antieke Rome, maar verbreekt de verbinding tussen dat Rome en het huidige Rome. De antieke bronnen ondersteunen het idee dat de stichters een imperfect voorbeeld of zelfs illegitieme voorgangers vormen voor de huidige leiders van Rome.

²⁴ 8 epigrammen: 1.53 en 4.10 over Aeneas, 1.52, 1.54, 3.12, 3.13 en 2.54 met vermelding van Romulus en 1.80 waarin alleen Rhea en Mars genoemd worden en Romulus alleen als één van de tweeling als 'geminis' vermeld wordt.

Aeneas

Aeneas wordt genoemd in epigram 1.53 en 4.10. Beide gedichten hebben als belangrijkste onderwerp de *sacra* van Aeneas. Hiermee worden de heilige voorwerpen bedoeld die hij op advies en voorspelling van Hektor meenam vanuit het brandende Troje naar een nieuw te stichten stad. Hector spoort Aeneas aan te vluchten en de 'sacra' en de penaten mee te nemen naar een nieuwe stad die hij zal stichten na omzwervingen over zee. Deze 'sacra' zijn volgens de daaropvolgende regels offerbanden en de godin Vesta met het eeuwigbrandende vuur.²⁵

In beide gedichten 'corrumperen' de Latijnen deze *sacra* zodra Aeneas ze aan hen overbrengt. Onlangs besprak De Beer in haar artikel epigram 4.10 uitgebreid, dus ik zal hier het andere Aeneas-epigram als voorbeeld gebruiken voor het beeld van Aeneas als stichter van Celtis' Rome. Bovendien komt het onderwerp van 4.10, de oneervolle afstamming van de stichter(s), later nog terug bij de stichtingsmythe van Romulus.²⁶

Epigram 1.53

DE AENEA PROFUGO

Vendidit Aeneas profugus sua sacra Latinis,
et vendit rudibus terra Latina deos.

O rudia et plus quam Saturni tempore nata!

Quo tandem incipimus tempore desipere!²⁷

(OVER) DE BALLING AENEAS

Aeneas heeft als balling zijn heiligdommen verkocht aan de Latijnen,
en het Latijnse land verkoopt zijn goden aan onbeschaafden.

O onbeschaafd (land) en erger nog, ontstaan in de tijd van Saturnus!

In wat voor tijd we dan toch beginnen dwaas te doen!

Aeneas verkocht bij aankomst in Latium zijn heilige voorwerpen aan de Latijnen, die de goden weer verkoopt aan onbeschaafde mensen. Zij corrumperen de heiligdommen van Aeneas. Vanaf die tijd begint de dwaasheid.

²⁵ Vergilius *Aeneis* 2.293-297

²⁶ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p.18-22 voor haar analyse van epigram 4.10

²⁷ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.468-469

Profugos - Liv. 1.1 Latinus vraagt Aeneas wie zij zijn en wat ze komen doen in agrum Laurentem - waarop Aeneas zich voorstelt. Hierbij gebruikt hij de term profugus ook.

"postquam audierit multitudinem Troianos esse, ducem Aenean filium Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos, sedem condendaeque urbi locum quaerere"

Celtis betitelt hier Aeneas als 'profugus'. Het thema van ballingschap, vrijwillig dan wel gedwongen en het verlangen daarbij naar Rome heeft een lange historie. Al in de oudheid legden antieke auteurs de link met Aeneas die als balling vanuit Troje naar Italia kwam. Edwards beschrijft in haar hoofdstuk over Rome als symbolische stad van ballingen dat er in later tijden een ongemakkelijke relatie bestaat tussen het christelijke Rome en het heidense Rome met betrekking tot dit onderwerp. Pelgrims die naar Rome kwamen uit verlangen de heilige stad te zien werden geconfronteerd met een Rome waar veel bijgeloof en vreemde gebruiken voortbestonden, niet passend bij het christelijke geloof zoals zij dat gewend waren. Hun bewondering voor de stad en de cultuur gaat daarbij niet altijd verloren.²⁸ Voor Celtis lijkt dat echter wel het geval te zijn.

In deze tekst zitten twee interessante intertekstuele verwijzingen. In Aeneis 6.621-622 beschrijft Vergilius dat het verkopen van het vaderland de zwaarste straf verdient. Aeneas is in de onderwereld en ziet daar de zwaarst gestraften. Enkele van de misdaden die hen daar bracht waren onder andere het verkopen en aan een vreemde macht onderwerpen van het vaderland. Precies wat Aeneas in dit epigram doet met de religieuze symbolen van zijn vaderland:

Vergilius Aeneis 6.621-22

Vendidit hic auro patriam, dominumque potentem
imposuit; fixit leges pretio atque refixit;

Zijn vaderland verkocht er één voor goud
en onderwierp het aan een vreemde macht,
een ander nam geschenken tegen 't recht;²⁹

Met het verkopen van de heiligdommen roept hij dus eeuwige straf over zichzelf en al zijn volgelingen af.

In het tweede deel van het epigram verwijst Celtis naar het feest van de Saturnalia, met 'Saturni tempore'. In Martialis' Epigram II.85 en X.29 komt exact deze woordgroep in de ablativus voor. Martialis heeft het in beide gevallen een ongepast geschenk, gegeven tijdens de Saturnalia. De Saturnalia was een feest in december waar het grootste deel van de Romeinse populatie aan deelnam en waarbij normale sociale verhoudingen vervaagden.³⁰ Ikzelf stel me daarbij een feest voor zoals het Katholieke carnaval. Vanaf het moment dat Aeneas zijn 'sacra' verkoopt onderwerpt hij de Romeinen aan Saturnalia-achtige toestanden.

²⁸Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.110-133 - Edwards beschrijft de ongemakkelijke relatie tussen christelijk Rome en heidens Rome ivm ballingschap/pelgrimschap

²⁹ Vertaling van Rutgers van der Loeff (1965), Dr. A. *Publius Vergilius Maro Aeneis in Nederlandse verzen nagevolgd* Amsterdam, boek VII r.621-622

³⁰ Distelrath, Götz (Constance). 'Saturnalia'. Brill's New Pauly. Ed. Hubert Cancik and et al. Brill Reference Online

Volgens De Beer bedoelt Celtis met de erfgenamen van de karaktereigenschappen uit de stichtingsmythe de kerk en diens vertegenwoordigers. Volgens die redenering zijn zij degenen die zich volgens dit epigram dwaas gedragen. Zij vereren heidense heiligheden, die door Aeneas 'verkocht' zijn aan hun voorgangers. Op dezelfde manier 'verkoopt' de kerk het christelijke geloof. Deze goddeloze daad levert hen uiteindelijk eeuwige straf op in de onderwereld zoals Vergilius die beschrijft. Bovendien leidt deze omgang met religie tot toestanden zoals op de Saturnalia, waarbij gefeest wordt en waarbij de sociale rollen volledig door elkaar lopen.

Het contrast tussen de realiteit en het ideaal zit hier in het karakter van Aeneas en wat hij naar Rome meebrengt vanuit Troje als basis voor vroomheid en beschaving. In het ideaalbeeld van de Italiaanse Renaissance is Aeneas het voorbeeld van vroomheid en beschaving voor de Paus en de kerk. In dit epigram schetst Celtis echter dat de werkelijkheid precies omgedraaid is. Aeneas is vanaf het begin niet een toonbeeld van vroomheid, maar begaat juist een grove overtreding door zijn eigen goden aan een ander volk te verkopen en onder diens macht te brengen. De Roomse kerk, die zich beroept op de verbinding met dat verleden, doet dus in navolging van hem hetzelfde: ze verkoopt en onderwerpt de goden/God aan haar macht. Dezelfde verbinding maakt dat de kerk Saturnalia-achtige feesten mogelijk maakt, waarbij de juiste sociale verhoudingen en moreel gedrag verloren gaan.

In Epigram 4.10 gebeurt iets soortgelijks met het karakter van Aeneas. In het ideaalbeeld van de Italiaanse humanisten legt de vrome Aeneas de basis voor religie en moraal in Rome en wordt hij gezien als historisch voorbeeld wat betreft vroomheid. Celtis past dezelfde vergelijking toe, met het omgedraaide effect. In dit epigram is Aeneas als zoon van Venus, die hier als één van de vroegere goden wordt verbonden met Bacchus een voorbeeld voor het gedrag van de kerkvaders. In dit geval bestaat dat gedrag uit wijn drinken, ter verering van Bacchus en onzedelijk gedrag, naar voorbeeld van Venus. De vergelijking tussen de stichter van Rome en de kerk wordt door Celtis met behulp van verwijzingen naar de antieke goden uitgelegd als oorzaak van immoreel en onzedelijk gedrag van de kerkleiders.³¹

³¹ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p.18-22

Epigram 4.10

DE SACRIS AENEAE

Fatifer Aeneas, Veneris certissima proles

intulit ad Romam mollia sacra rudem

Hinc sacer ordo virum, Romae iam postera proles,

cum Baccho Venerem numina prisca colit.³²

OVER DE HEILIGDOMMEN VAN AENEAS

Doodbrengende Aeneas, zeer zeker nageslacht van Venus

(Hij) bracht naar het ruwe Rome zachte heiligdommen.

Sindsdien vereert een heilige orde van mannen, al het volgende nageslacht van

Rome, de vroegere goden Venus samen met Bacchus.

Romulus

Rome's tweede stichter Romulus wordt in de epigrammen 1.52, 1.54, 2.54, 3.12 en 3.13 genoemd en in 1.80 worden zijn ouders, Rhea en Mars genoemd. Epigram 2.54 uitgezonderd, legt Celtis in de epigrammen de nadruk op twee dierlijke subthema's uit de stichtingsmythe: de wolvin en de gieren. Beide zijn belangrijke symbolen van Rome. De wolvin was de voedster van Romulus en Remus, die hen het leven redde en zo de stichting van Rome mogelijk maakte. In de epigrammen over de wolvin is zij als roofdier een verbod voor het roofzuchtige gedrag van Romulus, de Romeinen en dus Rome. Het andere voorteken, de twaalf gieren, waren het voorteken voor Romulus om zichzelf tot koning van Rome uit te roepen. In de epigrammen zijn het rovers en lijkenpikkers: een verbod voor die karaktereigenschappen van de inwoners van Rome.

Over Romulus zal ik twee epigrammen uitgebreid bespreken: 1.52 over het voorteken van de gieren en 2.54 waarin Celtis een heel andere toon aanslaat dan in zijn andere epigrammen.

Epigram 1.52

DE AUGURIO ROMULI

Romule, bis seno condebas vulture Romam,

auspiciis primis signa rapacis habens.

Ergo rape et nullo tandem satiabere censu,

dum tua te solito sidere fata manent.³³

³² Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtis* (Berlin) en Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p.18-22

³³ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.468-469

(OVER) HET VOORTEKEN VAN ROMULUS

Romulus, door tweemaal zes gieren stichtte je Rome,
jij die in de eerste voortekenen de tekens van een rover had.
Dus roof en krijg van geen enkel vermogen genoeg,
totdat/zolang als jouw lot jou onder de gebruikelijke³⁴ ster(renhemel) opwacht.

Dit epigram beschrijft het voorteken van Romulus. Romulus werd stichter en eerste koning van Rome, omdat hij in het overvliegen van twaalf gieren een voorteken zag dat hij stichter van Rome moest zijn. Niet zijn broer Remus, die er maar zes zag. Celtis legt hier de nadruk op het rovende (aasetende) karakter van gieren. Romulus is vanwege dit voorteken gedoemd een rover te zijn die nooit genoeg bezit heeft, tot hij in Rome³⁵ zal sterven met een onvoldaan gevoel.

Livius geeft in zijn *Ab Urbe Condita* I.7 het ontstaan van de positieve uitleg van het voorteken van de gieren. Hij geeft echter in die passage ruimte voor een andere interpretatie. Romulus en zijn aanhang interpreteren het zien van twaalf gieren als het teken dat hij koning moest worden. Remus en zijn aanhang concluderen echter dat hij het recht op koningschap verdient, omdat hij als eerste gieren ziet, hoewel dat er maar zes zijn. Helaas sneuvelt Remus in de uit de hand gelopen strijd tussen de twee partijen.

Livius *Ab urbe condita* I.7.1-2

Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures, iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consulutaverat: tempore illi praecepto, at hi numero avium regnum trahebant.

Men zegt dat het voorteken voor Remus als eerste kwam, zes gieren, en dat toen, nadat het voorteken al gemeld was, een dubbel aantal zich aan Romulus getoond had. (En) Hun eigen aanhang had elk van beide als koning gegroet: sommigen eigenden zich het koningschap toe omdat de timing eerder was, maar anderen vanwege het aantal vogels.

³⁴ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.469 vertaald 'bestimmt', waardoor deze zin een andere betekenis krijgt.

³⁵ In de vertaling van Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.469 staat hier dus voorbestemd in plaats van gebruikelijk of gewoonlijk. De laatste zin kan dan een verwijzing naar de zgn. translatio imperii - theorie. Als hij blijft waar hij is, 'onder de gebruikelijke ster', zal hij deze onvoldoening ervaren. Mocht hij (of het idee Rome in zijn plaats) zich verplaatsen naar een andere plek (onder een andere ster = een andere plaats), dan zal hij eindelijk genoeg hebben.

Celtis is dus zeker niet de uitvinder van het 'omkeren' van de betekenis van de voortekens uit de stichtingsmythe en het fenomeen ontstaat ook niet pas bij de humanisten. Bij Lucanus in zijn *Bellum Civile* boek VII 437-439 vinden we ook een negatieve uitleg van de gieren uit de stichtingsmythe als voorbode voor Rome's verdoemenis tot slavernij. Romulus bouwde de muren van de stad op een beruchte plek, op het teken van gieren die van links kwamen aanvliegen. Romulus had het daarbij moeten laten, in plaats van vandaaruit allerlei oorlogen aan te gaan.

Lucanus *Bellum Civile* VII.437-439

vulturis ut primum laevo fundata volatu
Romulus infami complevit moenia luco,
usque ad Thessalicas seruisses, Roma, ruinas.

Sinds Romulus de muren voltooide tot aan de Thessalische ruines,
toen hij ze op het teken van de vlucht van links door de gieren gebouwd
had in het beruchte woud, had Rome in slavernij moeten blijven.

In dit epigram vond ik een intertekstualiteit met epigram XIV.17 van Martialis. Beide gedichten bevatten een verwijzing naar het getal twaalf en naar een tweelingvijand die de ander te gronde richt. De woordcombinatie 'bis seno', net als in de eerste regel van het epigram van Celtis. De verwijzing naar de tweeling doen mij denken aan het verhaal van Romulus, die zijn tweelingbroer Remus doodt. Volgens Livius' *Ab Urbe Condita* I.7 wordt Remus door zijn broer gedood vanwege het conflict over welk teken het recht op het koningschap verleent. Het epigram van Martialis gaat over het resultaat van een worp waarbij dubbel zes voor de ene verlies en voor de ander winst betekent. Dit verwijst dan naar de beide verklaringen die aan het voorteken van Romulus verbonden kunnen worden en het toeval waaraan de verschijning van de gieren toe te schrijven is. Geen goden dus, maar puur toeval en een willekeurige interpretatie liggen ten grondslag aan de stichting van Rome.

Martialis *Epigrammata* XIV.17

TABULA LUSORIA

Hac mihi bis seno numeratur tessera puncto;
calculus hac gemino discolor hoste perit.

BORDSPEL

Hierbij telt de dobbelsteen voor mij tweemaal zes ogen;
hierbij gaat een andersgekleurde steen te gronde door een tweelingvijand.

Celtis verklaart de het voorteken voor de stichting van Rome in dit epigram tot voorbode voor een roversbestaan van Romulus. Voeg hieraan toe de verwijzing naar het epigram van Martialis en er blijft zelfs niets over van de positieve waarde van het voorteken. Het was puur toeval dat er 12 gieren voorbij vlogen en voor meerdere interpretaties vatbaar of dit een positief of een negatief voorteken is. Romulus rooft tot zijn dood vermogen zonder ooit voldaan te zijn. Romulus staat hier symbool voor de stad Rome en diens leider. De leider van Rome rooft zonder ooit genoeg te hebben van alle rijkdommen die zij verzamelen. Tenminste... tot Romulus, dus de leider van Rome, sterft. De leider van Rome in Celtis' tijd was de Paus. De Paus moet sterven om van het roversbestaan af te komen. Of kan hij onder een andere sterrenhemel zonder roversbestaan te leiden verder? ³⁶

Het voorteken van de goden waaronder Romulus volgens de ideale uitleg van de stichtingsmythe Rome stichtte, wordt door Celtis hier beschreven als een toevallige verschijning die voor meerdere uitleg vatbaar is. Bovendien vormt de diersoort, de gier, een voorteken voor de roofzuchtigheid van hemzelf en zijn opvolgers en volk.

In alle voorgaande epigrammen over Romulus en Aeneas leiden de voortekens die door de Italiaanse humanisten gebruikt worden als positieve voorbodes voor een positief en ideaal Romebeeld gebruikt en omgekeerd tot negatieve voortekens in de constructie van het Rome zoals Celtis het ziet. De lijn met het verleden is dus vanuit de stichtingsmythes te trekken naar de werkelijkheid van de vijftiende eeuw, zij het op andere wijze dan de Italiaanse humanisten en de kerk dat doet. Het Rome van Celtis is gesticht onder valse voortekens, door stichters die het product zijn van ballingschap en onzedelijke afstamming.³⁷ Zij voorspellen op die manier voor de leiders en inwoners van Rome onzedelijk en zondig gedrag.

Epigram 2.54 heeft echter een heel andere toon. Celtis legt hier de nadruk op de goede eigenschappen die aan Romulus worden toegekend: moed, beschaving en geleerdheid. Hij moedigt tenslotte Romulus aan om deze ergens anders heen te brengen, zijn moed te gebruiken om een heuvel te beklimmen. In de laatste regels van het gedicht voorspelt hij veel lofbetuigingen en daarmee geluk voor Romulus.

³⁶ In H4 zal ik verder ingaan op Celtis' visie op het idee van de *translatio* vanuit Rome naar elders.

³⁷ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p.18-22

Epigram 2.54

AD ROMULUM

Romule, de prisco Romano sanguine cretus,
Indicat hoc virtus ingeniumque tuum
et culti, gestas quos docto pectore, mores
inque bonas artes magnus et altus amor.

- 5 Perge, puer, Latias modo decantare Camoenas,
sollicitans resonae plectra canora lyrae.
Perge, puer, rerum naturae noscere causas,
quid mare, quid terras astraque contineat.
10 Perge, puer, clarae virtutis scandere collem,
et placidus pulchris moribus esse stude.

Sic tibi multiples cumulantur semper honores,
et multa semper laude beatus eris.³⁸

TOT/TEGEN ROMULUS

Romulus, geboren uit het oude Romeinse bloed,
Dat toont aan zowel jouw aanleg voor deugd
als de gewoonte om te ontwikkelen, gedragen in je geleerde geest,
En voor de goede kunsten een grote en hoge liefde.
Ga verder, jongen, slechts te bezingen de Latijnse dichtkunst,
de zangerige klanken van een weerklinkend gedicht verleidend.
Ga verder, jongen, te leren de oorzaken van de verschijnselen van de natuur,
wat de zee, wat de landen, en sterren omvat.
Ga verder, jongen, met duidelijke moed een heuvel te beklimmen,
En streef ernaar kalm te zijn door mooie gebruiken.

Zo worden voor jou velerlei eerbetonen altijd opgestapeld,
En je zal door veel lof altijd gelukkig zijn.

In dit laatste epigram wordt de oorsprong van Romulus geprezen. Zijn oorsprong in het oude Romeinse bloed is een aanwijzing voor een deugdelijk karakter, goede mores en liefde voor goede kunsten. De spreker moedigt Romulus aan om de Latijnse gedichten te bezingen begeleid door een lier, zich te verdiepen in de natuurwetenschappen en deugd en goede mores na te streven.

³⁸ Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes* (Berlin)

Het epigram lijkt in tegenspraak te zijn met alle negatieve eigenschappen die Romulus in de andere stichtingsepigrammen van Celtis toebedeeld krijgt. Dit epigram bespreekt echter een ander element van Romulus' karakter. Waar in de epigrammen van Aeneas en Romulus hiervoor vooral de afstamming, opvoeding, voortekens een rol speelde bij het moreel verval van de stad, gaat het in dit epigram over de kunsten en wetenschap die Romulus representeert als leider van Rome. Celtis moedigt Romulus aan die te verplaatsen naar Germania, naar de geschikte vertegenwoordiger van deze kwaliteiten van Rome, de Duitse Keizer.³⁹

De sleutel van dit gedicht ligt in de laatste regels van de eerste strofe. Hierin wordt Romulus aangemoedigd om een heuvel te beklimmen en zich toe te leggen op rustig te zijn met mooie mores. De heuvel(s) zijn de Alpen, die Romulus moet oversteken om lof te krijgen voor zijn kunsten en wetenschap en zich in alle rust toe te kunnen leggen op mooie mores. Met Romulus wordt hier niet (alleen) de Romulus uit de stichtingsmythe bedoeld.

Silius Italicus, auteur van het langste epos uit de Romeinse overlevering, heeft het in zijn *Punica* ook over het oversteken van bergen en over bloed. Hier spreekt Scipio de Romeinse troepen toe voorafgaand aan het gevecht tegen de via de Alpen naderende Carthagers. Italicus maakt hier gebruik van dezelfde woordcombinatie 'scandere collis' en in het daaropvolgende stuk worden ook de streek Latium en 'sanguis' genoemd:

Silius Italicus *Punica* IV.71-77:

discat quanto stet celsius arce
Herculea vallum, et maius sit scandere collis
an vestros rupisse globos. det inania fama,
dum magna fuso pugna retroque ruenti,
qua umentum est, obstent Alpes. super ardua ductum
huc egere dei, Latios ut sanguine finis
imbueret, tellusque hostilis conderet ossa.

Laat hen leren hoe hoog de wal uitsteekt boven de burcht van Saguntum, en of het zwaarder is de heuvels te beklimmen of om door jullie mensenmassa heen te dringen. Laat hen opscheppen over hun nutteloze geruchten, totdat de Alpen hen in de weg staan en ze door een grote strijd verward terugtrekken naar waarvandaan de wind komt. Over de hoogtes hierheen geleid door de goden, om met hun bloed het gebied Latium te kleuren en hun botten te ruste te leggen in vijandige grond.

³⁹ Zie H4 voor uitgebreide uitleg van dit thema in Celtis' epigrammen.

De intertekstuele relatie tussen Silius' tekst en epigram 2.54 laat zien dat de bedoelde heuvel(s) die beklommen moet(en) worden de Alpen zijn. Hannibal gaat alleen een andere kant op dan Romulus is in het epigram van Celtis. Romulus gaat richting Germania om rust en lof te krijgen, terwijl Hannibal de andere kant op trekt om Rome aan te vallen in een bloederige strijd waarbij de grond van Latium rood kleurt door het bloed.

In Propertius' Elegie 4.10 wordt Augustus weergegeven als de nieuwe Romulus, omdat hij de tempel en de cultus van Jupiter Feretrius in ere herstelde en daarmee de opvolger van Romulus werd. Het herstellen van de rites en tempels van weleer past binnen de propaganda van Augustus, die zichzelf als voortzetter en hersteller van de oude religie, moraal en deugd van Rome representeerde.⁴⁰

Dit positieve beeld van Romulus en Augustus past niet binnen de interpretaties van de eerdere epigrammen dat de Paus de opvolger van Romulus en Augustus is. Dat zou een zeer positief ideaalbeeld van Rome opleveren, terwijl dat juist in de voorgaande epigrammen wordt ontkracht. Inhoudelijk wordt Romulus in dit epigram alleen weergegeven en geprezen als representator van de kunst en wetenschap. De Paus is geen representor van dát Rome: hij vertegenwoordigt het religieuze Rome.⁴¹ In Celtis' ogen is de keizer van het (Germaanse) Roomse Rijk. Frederik III huldigde immers Celtis tot *poeta laureatus* en zijn opvolger Maximiliaan I maakte zijn aanstelling in Wenen en de opleving van het humanisme aan die universiteit tot onderdeel van zijn onderwijskundige visie.⁴² Daarmee stimuleren zij het onderwijs in en het voortleven van de antieke kunsten en wetenschap. Zij zijn waardige vertegenwoordigers van Romulus in deze context.

Celtis breekt in zijn epigrammen over de stichtingsmythes Aeneas en Romulus als perfecte stichters af.

⁴⁰ Welch, T. (2005). *The Elegiac Cityscape Propertius and the Meaning of Roman Monuments*. Columbus: Ohio State University Press p.134-144 voor een beschrijving van de rol van Augustus in het herstellen van de tempel en de rite van Jupiter Feretrius van Elegie 4.10.

⁴¹ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge), p.44-68

⁴² Robert, J. (2003). *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich* (Tübingen); Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.1-38; Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge)

Hoofdstuk 2

GERUÏNEERD ROME

Het tweede contrast tussen het werkelijke Rome en het ideale Rome dat Celtis in zijn epigrammen schetst, zet het ideaal van Rome als de stad van monumenten tegenover de werkelijkheid van een stad vol ruïnes. De reputatie van Rome en de Romeinen werd al in antieke bronnen gekoppeld aan de monumenten. De monumenten waren een levende herinnering aan alle grootse daden en gebeurtenissen van de dapper(st)e Romeinen. Nu de monumenten echter vervallen zijn tot ruïnes, lijkt ook het bijbehorende ideaal van deugdelijkheid, grootsheid en eeuwigheid wat aan de monumenten vastzat, ook ingestort.⁴³ Of toch niet helemaal...

Het thema van verval is een terugkerend thema in de geschreven bronnen over Rome. In de oudheid spelen ruïnes, of monumenten, onder andere al bij Vergilius en Propertius een belangrijke rol. Propertius gebruikt de monumenten in Rome op een vergelijkbare manier om in zijn verhaal een beeld te schetsen van de stad. Voor hem zijn de plekken onlosmakelijk verbonden met het verleden en het karakter van Rome.⁴⁴

Bij Vergilius is de wandeling van Aeneas in boek 8 van de *Aeneis* een voorbeeld van het gebruik van monumenten. Evander wandelt daar met Aeneas door de toekomstige stad en verbindt daaraan historische gebeurtenissen en figuren. De plekken staan dus symbool voor verschillende fases en personen in de geschiedenis en zijn daar onlosmakelijk mee verbonden. Het beeld dat de auteurs daarmee schetsen van Rome varieert van een beeld van Rome als stad van eeuwigheid en wereldmacht tot stad van ruïnes: beide visies op de stad kunnen ondersteund worden door de tekst van Vergilius.⁴⁵ Het thema van Rome's ruïnes wordt door Italiaanse humanisten gebruikt als een deel van het ideaal van Rome. De ruïnes van Rome bevatten de herinneringen van de antieke oudheid en tegelijkertijd vormden zij voor velen een bron van inspiratie voor de wederopbouw van die antieke grootsheid.⁴⁶

⁴³ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.27-43 en Beller, M. en Leerssen, J. (2007). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters* (New York) p.194-195: aspect 1 in het beeld van Italië uit reisliteratuur

⁴⁴ Welch, T. (2005). *The Elegiac Cityscape Propertius and the Meaning of Roman Monuments*. Columbus: Ohio State University Press, p.1-36

⁴⁵ Beer, S. T. M. de (2017). In the Footsteps of Aeneas. Humanist Appropriations of the Virgilian Walk through Rome in Aeneid 8. *Humanistica Lovaniensia*, 23–55

⁴⁶ Greene, T.M. (1982) "Resurrecting Rom: The double task of the humanist imagination" In: Ramsey, P., *Rome in the Renaissance : The city and the myth : Papers of the Thirteenth Annual Conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies* vol. 18 (Binghamton, N.Y) p.259-276

In de epigrammen van Celtis over de stad Rome heb ik drie epigrammen gevonden die als thema ruïnes en verval hebben. In het eerste epigram 3.40 komt een meisje na duizend jaar uit haar graf en ziet dat de monumenten van Rome erg vervallen zijn geraakt sinds zij stierf in de oudheid. Het tweede epigram 4.25 beschrijft het verval van de macht van Rome als heerser over een wereldrijk. In het laatste epigram 2.46 dringt de allesverslindende tijd Rome terug tot een stad vol ruïnes verbonden met rijke herinneringen.

Het ideaalbeeld van de antieke stad met monumenten en de daaraan gekoppelde erfenis van een roemrijk Rome uit de antieke bronnen staat in de epigrammen in schril contrast met de vervallen stad in de vijftiende eeuw. Het dreigt zelfs steeds verder verloren te raken. Hoewel Celtis in epigram 2.46 een sprankje hoop laat bestaan voor het voortbestaan van het ideale Rome doorschemeren: de roem, de deugd en de geschriften die verbonden waren aan de plaats blijven wel voortbestaan.

Net als in het vorige hoofdstuk volgt nu van elk epigram de Latijnse tekst met een Nederlandse vertaling. Vervolgens leg ik uit waar het gedicht over gaat en zoek ik de koppeling naar Celtis' leven en werken en de historische context. Aan de hand van intertekstuele verwijzingen naar antieke bronnen en secundaire literatuur zoek ik de scherpzinnige dubbele laag in het epigram, de *argutio*. Via de dubbele laag in de gedichten over het verval van Rome construeert Celtis een eigen hedendaags Romebeeld, dat afwijkt van het ideaalbeeld uit andere literatuur.

Het eerste epigram van Celtis waarin ruïnes en verval een rol spelen, is geïnspireerd door de opgraving van een Romeins meisje in 1485. Het meisje ziet wat er geworden is van Rome terwijl zij duizend jaar onder de grond lag. Ze constateert verval van zowel de materiële als de morele erfenis van de oude Romeinen en ziet alleen nog de ruïnes van die tijd. Ze voorspelt dat als het verval doorzet, er over nog eens honderd jaar niet eens de naam 'Romeins' nog over is.

Epigram 3.40

DE PUELLA ROMAE REPERTA

Annos mille subter tumulo hoc conclusa iacebam;

haec nunc Romanis extumulata loquar:

Non veteres video Romano more Quirites,

iustitia insignes nec pietate viros.

5 Sed tantum magnas tristi cum mente ruinas
conspicio, veterum iam monumenta virum.

Si mihi post centum rursus revideberis annos,

nomen Romanum vix superesse reor.⁴⁷

⁴⁷ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.472-473 en Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and

(OVER) EEN MEISJE GEVONDEN IN ROME

Duizend jaar lag ik onder deze grafheuvel opgesloten;
Laat ik, nu ik opgegraven ben, dit nu tegen de Romeinen zeggen:
Ik zie niet de oude Quiriten met hun Romeinse zede,
noch mannen opvallend in rechtvaardigheid en loyaliteit.
Maar met droeve geest slechts grote ruïnes
aanschouw ik, nu monumenten van oude mannen.
Als je aan mij na honderd jaar weer opnieuw zal verschijnen,
denk ik dat de naam 'Romeins' nauwelijks over is.

Voor dit gedicht is Celtis geïnspireerd geraakt door de vondst van een gemummificeerd meisje uit het antieke Rome in een sarcofaag op 14 april 1485. Celtis is twee jaar na de vondst in Rome. We weten de details van deze vondst alleen via de Italiaanse humanist Bartolomeus Fontius. Hij schrijft in een brief aan een vriend gedetailleerd over de ontzettend goede staat van het tentoongestelde lichaam geïllustreerd met een tekening van de geopende sarcofaag en het lichaam. De brief is gedateerd op 17 april 1485, slechts drie dagen na de opgraving aan de Via Appia waarbij het meisje gevonden werd.⁴⁸ Het meisje werd tentoongesteld in het Palazzo dei Conservatori op de Piazza del Campidoglio. Paus Innocentius VIII liet haar, uit angst dat zij als een heilige zou worden vereerd, herbegraven buiten de Porta Salaria op een tot op heden onbekende plak.⁴⁹ De perfecte staat waarin het meisje verkeert, suggereert dat niet alles uit het antieke Rome vervallen geraakt is.

Volgens De Beer kijkt Celtis door de ogen van het meisje naar de huidige Romeinen. Ze ziet in hen niet meer de traditionele antieke deugden. Het meisje beschrijft ook de monumenten in Rome als ruïnes van oude mannen waarvan over honderd jaar niets meer over zal zijn. Celtis koppelt hier de oude deugden van de antieke Romeinen los van Rome en haar huidige inwoners. Hij gebruikt het fysieke verval van de monumenten van het oude Rome om de koppeling tussen de kwaliteiten van de antieke stad en het vijftiende eeuwse Rome te verbreken. Dat maakt die grootsheid en deugd van het antieke Rome verplaatsbaar.⁵⁰

imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

⁴⁸ Latijnse tekst en Engelse vertaling: Fonzió, B., Daneloni, A., & Davies, M. (2011). *Letters to friends* (The I Tatti Renaissance library ; 47 228146895). Cambridge, Mass [etc.]: Harvard University Press. p.92-95

en over de vondst zelf ook nog: Saxl, F. (1940). The Classical Inscription in Renaissance Art and Politics: Bartholomaeus Fontius: Liber monumentorum Romanae urbis et aliorum locorum. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 4(1/2), 19-46. (p.26-27)

⁴⁹ Epigraphical and archaeological collections including copies of drawings by Ciriaco d'Ancona ('Codex Ashmolensis'). Folio #: fol. 161v (Roman)

⁵⁰ Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p..22-24

De verbinding tussen de monumenten van het verleden en het voortleven van dat verleden speelt ook in antieke bronnen een grote rol. In Edwards' hoofdstuk over Rome als 'City of memories' laat zij zien dat verhalen, personen en kenmerken uit het verleden ook al door Cicero, Livius en Vergilius werd gekoppeld aan plaatsen en gebouwen in Rome. Volgens haar was het voor deze auteurs en hun lezers bijna een vanzelfsprekendheid dat een voorbijganger bij het zien van de monumenten ook de herinnering aan de personen of gebeurtenissen van die plaatsen kende en daaraan koppelde. Via de monumenten werden die herinneringen voor de inwoners en bezoekers van Rome een geïntegreerd onderdeel van het heden. Ze geeft echter ook aan dat al bij antieke auteurs de deugd en grootsheid van de Romeinen niet altijd onlosmakelijk gekoppeld is aan de locatie Rome.

Bijvoorbeeld in de beschrijving van de strijd om Veii door Livius. In de epigrammen van Celtis vond ik een opvallende woordelijke overeenkomst met de tekst over Veii van Livius die een andere connectie weergeeft dan alleen tussen deze kenmerken en de locatie Rome.⁵¹

In Livius' *Ab Urbe condita* wordt de 'nomen Romanum' genoemd, die Celtis in dit epigram noemt. Die 'nomen Romanum' staat symbool voor de reputatie van deugdelijkheid en dapperheid van de Romeinen bij Livius. Onderstaand voorbeeld illustreert dat.

In deze passage heerst er onrust onder de volkstribunen over het voortzetten van de strijd tegen Veii tijdens de wintermaanden. Eén van de tribunen, Appius Claudius, stelt dat het slecht zou zijn voor de reputatie van de Romeinse soldaten om de oorlog stil te leggen in de winter als de winst binnen handbereik zou zijn. Het zou overkomen als verwend en laf gedrag als de winter hen zou tegenhouden om te vechten. Het zou een Romeinse soldaat onwaardig zijn en schadelijk zijn voor de reputatie van het Romeinse leger.

Livius *Ab urbe condita* V.6.6

Haec virtute militum vestrorum, haec Romano nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bellum intueri, quod instat, sed famam et ad alia bella et ad ceteros populos in posterum quaerere.

Dát is de deugd van onze soldaten, dát is de Romeinse naam waardig, om niet alleen Veii en deze oorlog goed in de overweging mee te nemen, die nu plaatsvindt, maar een reputatie na te streven ook bij andere oorlogen en andere volken in de toekomst.

Naast deze passage zijn er nog elf andere passages waarin ook de 'nomen Romanum' wordt genoemd door Livius, in een soortgelijk verband. De naam Romeins is bij hem steeds verbonden met de reputatie van deugdelijkheid en dapperheid van de Romeinen.⁵²

⁵¹ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge), p. 27-43

⁵² Andere passages: Liv. AUC VI.2.2, VI.2.4, VII.10.4 (hier ook in combinatie met *invictum* - onoverwinnelijk), IX.18.6, X.11.12, X.36.12, XXIII.6.3, XXIV.32.2, XXV.38.9, XXVIII.25.6, XXXVI.17.15, XXXVIII.47.9.

In de laatste regel van het epigram van Celtis spreekt het opgegraven meisje dus ook over het vergaan van de reputatie die verbonden is aan de 'nomen Romanum'. De koppeling tussen de deugden van de antieke Romeinen die onlosmakelijk aan de naam en de monumenten uit het verleden gekoppeld was, is volgens het meisje ver verdwenen en er zal niets van overblijven na het verstrijken van nog eens honderd jaar.

De verwijzing naar Livius, waar de Romeinse deugd kan voortbestaan zonder zich in Rome te verbinden ontkoppelt inderdaad, zoals De Beer zegt, de locatie Rome van de kenmerken van het antieke Rome. Waar echter bij Livius de term Romeins nog wel gekoppeld is aan de eigenschap, geeft het opgegraven meisje nu juist aan dat zelfs die naam losgekoppeld kan worden van de eigenschap. Celtis suggereert daarmee dat de deugdelijkheid ook op een ander volk dan de Romeinen kan overgaan.

Het volgende epigram waarin Celtis de verbroken verbinding tussen het ideale Rome uit het verleden en het Rome uit het heden benadrukt door te verwijzen naar de huidige staat waarin de stad verkeert, bevat dan ook opnieuw de verwijzing naar de naam Rome of Romeins. Dit keer gaat Celtis echter een stapje verder.

Epigram 4.25

DE ROMANO NOMINE

Qui Romam quondam, totum et possederat orbem,
iam nisi de Roma nomina vana gerit.⁵³

(OVER) DE ROMEINSE NAAM/DE NAAM 'ROMEINS'

Wie eens Rome, en de hele wereld in bezit had gehad,
Draagt nu behalve van Rome niets dan lege namen.

Net als in het vorige epigram is hier de naam van Rome belangrijk en het enige dat nog over is. Celtis lijkt wederom alleen voortbestaan van de naam Rome te zien. Na het fysieke en machtspolitieke afbrokkelen van het Romeinse Rijk is Rome en alles wat die naam draagt alleen nog die lege benaming.

Een relevante overeenkomst met de 'nomina vana' staat in Ovidius' *Metamorphosen*. Het fragment gaat over Pythagoras van Samos, die adviseert niet bang te zijn voor de dood, omdat de ziel immers voortleeft na de dood, zij het op een andere plaats.

⁵³ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.472-473

Ovidius *Metamorphoses* XV.153

O genus attonitum gelidae formidine mortis,
quid Styga, quid manes et nomina vana timetis,
materiem vatum, falsique pericula mundi?
Corpora, sive rogos flamma, seu tabe vetustas
abstulerit, mala posse pati non ulla putetis!
Morte carent animae, semperque priore relicta
sede novis domibus vivunt habitantque receptae.

Arme schepsels, die de angst voor de kilheid des doods doet ontroeren,
Waarom toch vreest gij den Styx en het duister, die ijdele namen,
Stof voor de dichters alleen? En 't gevaar dier denkbeeldige wereld?
't Zij dat uw lichaam des brandstapels vlam, 't zij der jaren ontbinding
't Hebben verteerd, gelooft niet dat eenige pijn het zal lijden!
Echter de ziel kent geen dood; en steeds van haar vorigen zetel
Opgenomen zij wordt en voortleeft in andere woning.⁵⁴

In deze passage noemt Ovidius '*nomina vana*', lege namen en hij verwijst expliciet naar het verhuizen en voortleven van de ziel terwijl het lichaam fysiek vergaat. Op dezelfde manier blijft de ziel van het antieke Rome bestaan, terwijl de stad en de monumenten vervallen in deze epigrammen van Celtis.

Het laatste epigram in deze categorie wat ik zal toelichten beschrijft wat een bezoeker ziet bij het betreden van de stad. Celtis spreekt de stad zelf aan met 'o Roma' (vers 2) en vraagt haar wat er over is van de stad van consuls en keizers behalve ruïnes. De vraatzuchtige tijd, 'tempus edax' verslindt alles en niets op aarde is eeuwig. Het enige dat nog getuigt van de ooit zo grootse stad zijn de deugd en geschriften '*virtus scriptaque*'. Van de fysieke grootsheid van de stad is dus niets meer over dan ruïnes.

Epigram 2.46

AD ROMAM, DUM ILLAM INTRARET
Quid superest, o Roma, tuae nisi fama ruinae,
de tot consulibus Caesaribusque simul?
Tempus edax sic cuncta vorat nilque exstat in orbe
perpetuum. Virtus scriptaque sola manent.⁵⁵

⁵⁴ Ovidius Naso, P. (1923). *Metamorphosen* (H. J. Scheuer, Vert.). Naaml. Venn. Uitgevers-mij. en Boekhandel v/h P.M. Wink.

⁵⁵ Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.470-471

TEGEN ROME, WANNEER MEN HAAR BETREEDT

Wat is er over, o Rome, behalve jouw beroemde ruïnes,
Van zoveel consuls en keizers (te)gelijk?
De tijd verzwelgt gulzig zo alles en niets bestaat op de wereld
eeuwig. Deugd en geschriften blijven als enige over.

De ruïnes, hoewel beroemd, zijn slechts een eenzame vervallen getuige van het eens grootse Rome. Dit epigram wijst daarvoor een 'schuldige' aan: de verslindende tijd, de '*tempus edax*'. Ovidius gebruikt exact deze woorden om de vernietigende werking van verwijdering en tijd op mens en materie aan te duiden, in zijn brieven vanuit ballingschap in Tomi, de *Epistulae ex Ponto*, en in zijn *Metamorphosen*. Het thema van ballingschap speelt in de teksten over Rome bij meer auteurs, antiek en later, een belangrijke rol. Edwards noemt in haar hoofdstuk over Rome als 'City of exiles' onder andere Seneca, Cicero en Ovidius als voorbeelden van antieke auteurs die over hun ballingschap uit Rome schrijven. Ballingschap kan verschillende emoties oproepen: van een onbeschrijflijk verlangen naar de stad tot frustratie vanwege de oneerlijkheid weg te zijn tot opluchting weg te zijn van de decadentie en drukte. Dit ontaardt dan ook in een variatie van prijzende tot juist (ver)oordelende teksten door degenen die vanuit ballingschap schrijven over Rome.⁵⁶ Ovidius is erg bedroefd over zijn verbanning uit Rome en schrijft met droefheid en verlangen. In onderstaand fragment is hij al zes jaar weg uit Rome. Hij beschrijft hier de uitwerking van de ballingschap als een fysieke slijtageslag. Volgens Edwards vergelijkt Ovidius in de *Tristia* en *Ex Ponto* zijn ballingschap dan ook met doodgaan. Hij beschrijft Tomi, hoewel gelegen in het Romeinse rijk, als tegenpool van het beschaafde, ontwikkelde en vredige Augusteïsche Rome.⁵⁷ De onderstaande passage uit de *Epistulae ex Ponto* bevestigen het beeld van Edwards, dat de tijd een vernietigende werking heeft op alles en erger lijkt dan de dood. Ovidius echter overleeft in deze passage deze lijdensweg door zijn 'duritia', zijn uithoudingsvermogen, waar zelfs de dood voor terugdeinst.

Ovidius *Epistulae ex Ponto* 4.10.5-9

gutta cavat lapidem, consumitur anulus usu,
 atteritur pressa vomer aduncus humo.
tempus edax igitur praeter nos omnia perdet:
 cessat duritia mors quoque victa mea.

Een druppel holt een steen uit, een ring wordt dun door het dragen,
een haakvormige ploeg verslijt doordat hij in de aarde wordt gedrukt.
dus de verslindende tijd zal alles verwoesten behalve ons:
ook de dood deinst terug overwonnen door mijn uithoudingsvermogen.

⁵⁶ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.110-133

⁵⁷ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.116-125

Ook in het volgende fragment uit Ovidius' *Metamorphosen* wordt de verslindende tijd weergegeven als een element dat alles op haar pad verwoest. In dit geval is het Helena, die zich bewust wordt van haar vergankelijkheid doordat ze rimpels ziet in de spiegel. In deze passage leidt het verstrijken van de tijd tot haar dood.

Ovidius *Metamorphoses* XV.232-36

Flet quoque, ut in speculo rugas adspexit aniles,
Tyndaris et secum, cur sit bis rapta, requirit.
Tempus edax rerum, tuque, invidiosa vetustas,
omnia destruitis, vitiataque dentibus aevi
paulatim lenta consumitis omnia morte.

Tyndareus' dochter (Helena) ook weent, wanneer zij des ouderdom's rimpels
Ziet in haar spiegel, en vraagt, waarom men haar tweemaal moest rooven!
Gij, o vraatzuchtige tijd en jij, o afgunstige grijsheid,
Alles vernietigt en 't geen door den tand van den tijd is bedorven,
Alles geleidelijk jij in langzamen dood doet verdwijnen.⁵⁸

Celtis gebruikt de 'tempus edax' in zijn epigram als datgene wat Rome tot ruïnes heeft gereduceerd. Rome is vergelijkbaar met Helena en met Ovidius. Ovidius houdt zijn ballingschap alleen vol door zijn uithoudingsvermogen, terwijl de tijd verder alles verslindt. Voor Helena leidt het verstrijken van de tijd tot veroudering en uiteindelijk de dood. In Celtis' epigram overleven alleen de deugd en de geschriften de werking van de tijd die het ideale antieke Rome verslindt. Ovidius staat in deze vergelijking voor de geschriften omdat hij een dichter is. Van het fysieke Rome is niets dan ruïnes overgebleven na verloop van tijd, net als dat Helena zelf niet kon ontsnappen aan de fysieke vergankelijkheid. Alleen de verhalen over haar overleven de tand des tijds. In feite gebeurt er met Rome hetzelfde als met Ovidius en Helena en er blijft van het ideale Rome fysiek niets over, maar wel van hun roem, hun deugdelijke reputatie en de geschriften.

In de besproken epigrammen schetst Celtis dus het contrast tussen het ideaal van Rome als de stad van monumenten als symbool voor het grote machtige Rome tegenover de werkelijkheid van een stad vol ruïnes die aan macht ingeboet heeft. De monumenten zouden herinneringen moeten opwekken aan de grootsheid van Rome. Celtis ziet de vervallen staat van de monumenten van het antieke Rome als een teken van het verval van die grootsheid in de vijftiende eeuw. Door subtiele verwijzingen naar 'onbeschadigde' elementen van het ideale Rome, laat hij doorschemeren dat niet alles verloren is. Het is losgeraakt van het nu nog zichtbare Rome.

⁵⁸ Vertaling uit: Ovidius Naso, P. (1923). *Metamorphosen* (H. J. Scheuer, Vert.). Naaml. Venn. Uitgevers-mij. en Boekhandel v/h P.M. Wink.

In epigram 3.40 beschrijft Celtis expliciet de historische vondst van het bijna onbeschadigde lichaam van het meisje uit het antieke Rome in de sarcofaag. Niet alles uit het antieke Rome is dus vervallen geraakt. Dit epigram en de epigrammen 4.25 en 2.46 vertonen opvallende overeenkomsten met teksten van Livius en Ovidius. Via die teksten is er een onderliggende gedachte leesbaar in de epigrammen over het vervallen Rome. De naam Rome of Romeins (be)staat los van de deugd en geschriften waarmee het antieke Rome geassocieerd werd. De allesverslindende tijd verwoest misschien wel de meeste fysieke monumenten, maar niet de van oudsher daaraan gekoppelde kenmerken en eigenschappen. De werkelijke monumenten van het antieke Rome zijn de geschriften en de deugden. De verwijzingen naar antieke auteurs versterken het idee dat de antieke cultuur voortleeft zonder gebonden te zijn aan de stad Rome. Hun teksten leven immers voort via de epigrammen van Celtis.

Hoofdstuk 3

VERVALLEN MORAAAL

Celtis zet ook het ideaal van een religieus en moreel verheven Rome tegenover de werkelijke (religieuze) moraal in het vijftiende eeuwse Rome. Hij bekritiseert de religieuze leiders, die toegeven aan hun zucht naar luxe en lust. Celtis verwijst in zijn epigrammen naar de deugdelijkheid en vroomheid van de antieke Romeinen en zet die tegenover de zucht naar lust en luxe in zijn eigen tijd. Om zijn beeld van dit stukje Rome te versterken, gebruikt hij, net als bij voorgaande thema's, verwijzingen naar antieke bronnen die datzelfde thema al in de oudheid aansnijden. De morele standaard in het huidige Rome is volgens hem niet één waar deugd, God en religieuze tradities belangrijk zijn, maar de verwerving van luxe, lust en macht uit naam van deze religie. Het ideaal van een verheven moraal is ver te zoeken in het vijftiende eeuwse Rome dat Celtis ziet. De moraal die altijd aan Rome gekoppeld werd, bestaat volgens Celtis nog wel, maar is verhuisd naar het noorden.

Tussen Celtis' epigrammen over Rome vond ik zeven epigrammen met als hoofdthema de verheven religieuze moraal in het vijftiende eeuwse Rome. Twee grote onderwerpen spelen daarin een belangrijke rol: het streven naar rijkdom en zondig gedrag. Binnen dit thema passen ook een aantal epigrammen die in het eerste hoofdstuk al aan bod zijn gekomen over de stichtingsmythes. Romulus en Aeneas waren in de antieke religie belangrijke leiders en ook leidende figuren binnen de Romeinse religie. Zij zijn een voorbeeld voor de leiders van de Roomse kerk. In dit hoofdstuk komen de epigrammen aan bod waarin Celtis als hoofdthema een contrast schetst tussen de vroomheid in het ideale Rome en de goddeloosheid en losbandigheid van de kerk en diens leiders.⁵⁹

Een belangrijk thema in de geschreven bronnen over Rome is volgens Edwards Rome als symbolische 'City of Gods'. Edwards beargumenteert op basis van teksten van onder andere Livius en Vergilius dat de stad Rome in antieke bronnen is verbonden met de Romeinse heidense religie en historie. In de overgang van het heidense geloof naar het christendom blijft Rome het centrum van religie, nu het christendom, maar verliest het de positie als centrum van macht. De heidense religie raakt losgekoppeld van de stad. Het maakt plaats voor een nieuwe religie, het christendom, gekoppeld aan dezelfde plek. Voor onder andere de 14e eeuwse auteur Petrarca, groot bewonderaar van Rome, de Romeinen en de antieke cultuur doet die verandering niets af aan de status van de stad als ware het de hoofdstad van de christelijke kerk.⁶⁰

⁵⁹ Epigram 1.51, 2.47, 2.48, 4.28, 5.92, 4.21 en 2.9 bevatten dit thema

⁶⁰ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.44-68 (Hoofdstuk 2 'City of Gods')

Celtis is het daar duidelijk niet mee eens. Hij geeft in zijn epigrammen juist allerlei redenen waarom de Roomse kerk de status als hoofdstad van het christendom niet verdient. Hij benoemt zondig, machtswellustig en gulzig gedrag van de kerkleiders en zet de Germanen neer als slachtoffers en tegenpolen van dit gedrag. Meer specifiek zet hij de Roomse keizer neer als waardiger leider dan de paus. Zijn persoonlijke ervaring met de keizer verwerkt hij in epigram 2.48 als illustratie daarvan.

De inhaligheid van de kerk is onderwerp van epigrammen 1.51, 2.9 en 5.92. Met name epigram 1.51 bevat weer verwijzingen naar antieke bronnen die Celtis' mening over Rome goed lijken weer te geven. De antieke goden zijn de voorgangers van de kerkleiders. Zij vertonen zondig en inhalig gedrag. Hier volgt Celtis wat Edwards in haar hoofdstuk over 'City of Gods' zegt: Rome was in de antieke bronnen onlosmakelijk verbonden met de heidense godsdienst. Rome is volgens Celtis echter niet noodzakelijk ook het centrum van een nieuwe godsdienst, zoals volgens Edwards andere auteurs, zoals Petrarca, dat wel zagen.⁶¹

In epigram 1.51 bespreekt Celtis het afkopen van zonden in de vorm van aflaten. Het epigram zet vraagtekens bij de zucht naar rijkdom door de Romeinse kerkleiders en de stimulans van zondig gedrag. In het gedicht uit Celtis expliciet kritiek op het afkopen van zonden. Hij citeert en verwijst in dit gedicht naar Propertius' Elegieën III en IV, die al in de eerste eeuw voor Christus schrijft over de corrumperende invloed van geld op de Romeinen. Celtis noemt hier de leiders van de kerk schatbewaarders en aflaatverkopers. De Latijnse goden worden verjaagd naar het noorden als koopmannen. De Latijnse goden moeten aflaten verkopen omdat de goden (*superi*) alleen nog gouden tempels willen. De *superi* zijn de leiders van de kerk. Zij laten van het geld van de aflaten rijk versierde kerken bouwen.

Epigram 1.51

DE ROMANIS QUAESTORIBUS, QUOS INDULGENTIARIOS VOCANT

Quid Latii meruere dii, quod ab urbe fugati
 ceu mercatores Arctica regna petunt?

An quia nunc superi fulvum cognoscitis aurum,
 et tantum vobis aurea templa placent?

5 Proloquar an sileam? Scripsit Propertius olim:
 "Frangitur ipsa suis Roma superba bonis."⁶²

⁶¹ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.44-68 (Hoofdstuk 2 'City of Gods')

⁶² Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich) p.466-469

OVER DE ROMEINSE SCHATBEWAARDERS, DIE ZE AFLAATVERKOPERS NOEMEN

Waaraan hebben de Latijnse goden zich schuldig gemaakt, dat ze van de stad weggejaagd als koopmannen naar de noordelijke rijken gaan?

Omdat de (hemel)goden nu het gele goud leren kennen, en slechts gouden tempels jullie bevallen?

Zal ik het uitspreken of zal ik zwijgen? Propertius heeft ooit geschreven:

“Het trotse Rome wordt zelf gebroken door haar eigen welvaart.”

In r.6 citeert Celtis Propertius 3.13.60: *‘frangitur ipsa suis Roma superba bonis.’* Propertius schrijft dat goud mensen corrumpeert en van hun geloof afleidt. Uiteindelijk is hij degene die hardop durft uit te spreken dat Rome eraan ten onder gaat. Helaas hoort niemand hem en voelt hij zich als Cassandra, die de ondergang van Troje voorspeld had en door niemand geloofd werd. Propertius is hier niet meer degene die het uitspreekt, maar Celtis. Ook hij voelt zich dus niet geloofd. Celtis ‘voorspelt’ hier via Propertius dat de Roomse kerk ten onder zal gaan aan haar eigen decadentie.

In vers 4 worden *aurea templa* genoemd. Wetende dat Celtis voor dit epigram naar Propertius gekeken heeft, is het opvallend dat Propertius deze woorden ook gebruikt. In de eerste verzen van zijn vierde boek.

Propertius Elegiae IV.1 vs.3-6

atque ubi Nauali stant sacra Palatia Phoebo,
Euandri profugae concubere boues.

5 fictilibus creuere deis haec aurea templa,
nec fuit opprobrio facta sine arte casa;

... en waar de Palatijnse tempels voor Phoebus van de schepen staan
lagen Evander's voortvluchtige koeien bij elkaar.

Uit aarden goden kwamen deze gouden tempels voort:
er was geen schande in huizen gemaakt zonder kunst;

Propertius beschrijft wat een bezoeker van Rome nu ziet als hij het machtige Rome aanschouwt en hoe het er vroeger uitzag. Hij benoemt de gouden tempels, die ooit begonnen als onversierde huizen. Net als Celtis benoemt hij de oorspronkelijke situatie als simpel en onversierd en de nieuwe tempels zijn bij hem ook gouden tempels. Bij Celtis zijn er Latijnse goden, *‘Latini dii’*, en hemelgoden, *‘superi’*. Bij Propertius is er sprake van de goden gemaakt van aarde of klei, *‘fictilibus deis’*. In beide gedichten maken de oude goden plaats voor de nieuwe goden die de gouden tempels vereisen.

In dit deel van het gedicht gebruikt Propertius de term *'profugae'*, wat verwijst naar de ballingschap die ook in het gedicht van Celtis belangrijk is. Bij Propertius gaat het echter om de koeien van Evander, die zich als Griekse balling vestigde in Italia. Ook hij was verjaagd, maar juist naar Rome in plaats van naar het noorden. Later in de passage, in vs.39 worden ook de Penaten van Troje genoemd, die naar Rome verjaagd werden, *'profugos'*, vanuit Troje. Door deze intertekstualiteit in dit epigram te verwerken, legt Celtis de koppeling naar het Rome van Propertius, die in zijn beschrijving terugblijkt naar de oorsprong van Rome. De oorsprong van Rome in deze context ligt bij ballingen uit de Griekse wereld.

Teruggekoppeld naar Edwards' vijf symbolische Romes geeft Celtis in dit gedicht niet alleen Rome als 'City of Gods' weer, wat voor de hand ligt als het gaat over moraal en waar ik in de inleiding van dit hoofdstuk al naar verwees als belangrijk thema. Rome is in dit gedicht ook de 'City of exiles', stad van bannelingen, en de 'City of Marvels', stad van (be)wonderen(swaardigheden). Terwijl de Latijnse goden namelijk 'verbannen' worden naar de noordelijke rijken, ontstaan in Rome zogenoemde gouden tempels, hier de 'marvels'.⁶³

Edwards beschrijft dat het weg zijn uit Rome zowel positieve als negatieve gevoelens van auteurs oproept, afhankelijk van of zij vrijwillig of onvrijwillig verbannen zijn. Zij denken met heel verschillende brillen terug aan hun tijd in de stad of verlangen terug om daar te zijn. Uit het woord 'fugati' (v.1) blijkt dat de ballingschap van de Latijnse goden in dit geval onvrijwillig is. Van het terugverlangen of terugblikken naar Rome is hier geen directe sprake. De stad lijkt overgenomen door goden die alleen om goud geven. Rome lijkt geen plek meer voor de antieke goden die om mensen of moraal gaven.⁶⁴

Rome als 'City of Marvels' krijgt hier een negatieve connotatie. Edwards noemt in haar hoofdstuk auteurs die de gebouwen in Rome symbool vinden voor de grootsheid en macht van Rome en als een symbool voor de heidense religie. De context van gouden tempels is hier natuurlijk ook de heidense religie, hoewel de context van Celtis hier natuurlijk de vijftiende eeuw is. De tempels zijn geen heidense gouden tempels, maar de christelijke equivalent daarvan: gouden kerken.

Celtis beschrijft in 1.51 de kerkleiders in het algemeen als inhalige en op goud beluste leiders, die hun rijkdom aan het noorden te danken hebben, via de verkoop van aflaten. In epigrammen 2.47 en 2.48 maakt hij dat persoonlijker. De persoonlijke individuele verheerlijking van de Paus is volgens hem ook verwerpelijk. Celtis vergelijkt in 2.48 het gebruik om de Paus' voeten te kussen met de kus die hij van Keizer Frederik ontving, één van de belangrijkste momenten in zijn leven.

⁶³ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.96-133 (Hoofdstuk 4 en 5)

⁶⁴ Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge) p.110-133 (Hoofdstuk 5)

Epigram 2.48

DE OSCULO CAESARIS ET PAPAE

Cum dederas sacram, Caesar Friderice, coronam,
figebas nostris oscula blanda genis.

Ast ego dum Romae vidissem tecta Nocentis,
oscula ferre iusserat ille pedi.

5 Oscula prona dedi, sed me mage Caesaris ora
delectant, nocuo quam dare labra pedi.⁶⁵

(OVER) DE KUS VAN CAESAR EN DE PAUS

Toen je de heilige kroon had gegeven, Caesar Fridericus,
Maakte je vlijende kusjes vast aan onze wangen.

Maar terwijl ik de daken van Rome van Nocens⁶⁶ gezien had,
Had hij bevolen kussen te brengen aan zijn voet.

Ik heb genegen kussen gegeven, maar de lippen van Caesar bekoren
me meer, dan mijn lippen aan een schadelijke voet.

Celtis schetst in dit epigram het contrast tussen de ideale kus en de kus die de Paus eist van al zijn bezoekers. De ideale kus is de kus die hij ontving van keizer Frederik tijdens zijn kroning tot *poeta laureata*. In de introductierede die in zijn Oden werd opgenomen, bevatte expliciet een verwijzing naar deze zelfde kus van de keizer.⁶⁷ De kussen die Paus Innocentius VIII eist van zijn bezoekers zijn juist het omgedraaide van de kus van de keizer. Enerzijds omdat de Paus de kus ontvangt op bevel van iedere bezoeker in plaats van uitdeelt zoals de keizer deed bij Celtis. Anderzijds omdat de kus aan de Paus een kus aan schadelijke voet is, omdat de Paus als religieus leider niet om persoonlijke verering behoort te vragen, terwijl de keizer een kus uitdeelt als een teken van waardering aan een onderdaan. De kus van de keizer is hem meer waard dan de kus aan de Paus. Het getuigt van nederigheid en waardering van de keizer voor zijn onderdanen. Niet voor niets noemt hij de Paus hier niet Innocentius, wat 'onschuldig' betekent, maar Nocens, wat het tegenovergestelde impliceert. Impliciet zegt hij daarmee dat de keizer voor hem de leiderspositie meer waardig is dan de Paus.

⁶⁵ Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes* (Berlin) p.33

⁶⁶ Paus Innocentius VIII wordt met kwaadaardige bedoeling Nocens genoemd volgens Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes* (Berlin) p.33

⁶⁷ Robert, J. (2003). *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich* (Tübingen); Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden) p.1-38; Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge)

De Duitse keizer is de leider van het Roomse Rijk, in zekere zin, volgens de theorie van *translatio imperii*, de erfgenaam van de wereldlijke macht van de antieke keizers in het oude Rome. De Paus is de religieus leider van de Roomse kerk, in zekere zin de opvolger en vertegenwoordiger van religieuze moraal zoals in het antieke Rome ooit.

Dit laatste epigram in combinatie met epigram 1.51 illustreert het beeld dat Celtis de Paus en in het algemeen de leiders van de Roomse kerk niet hun plaats waardig vindt. Via de verwijzing naar Propertius koppelt hij het verval van de religieuze moraal aan een zucht naar rijkdom en goud. Voor Propertius was dat al in de antieke oudheid zichtbaar en Celtis ziet het ook in de nieuwe religieuze rangorde. Het persoonlijke bewijs voor het verval van de moraal en de onwaardigheid van de Paus zelf als kerkleider is de kus op de voet die hij van iedereen eist als persoonlijke verheerlijking. Een waardiger vertegenwoordiger van verheven moraal is de Roomse keizer.

Hoofdstuk 4

ROMELOOS IDEEAL

Celtis heeft zijn leven besteed aan het leren, publiceren en onderwijzen van Latijnse teksten. Hij schrijft zijn eigen odes en epigrammen in het Latijn en plaatst zich daarmee in de traditie van antieke auteurs. De stelling dat hij Rome en alles wat daar bij hoort als verloren of waardeloos beschouwt, zou niet stroken met waar hij zijn leven aan gewijd heeft en met de taal en tekst waarin hij dat standpunt uit. Het is ironisch om de taal en het medium van de bron van de teleurstelling/deceptie te gebruiken om het contrast tussen reëel en ideaal weer te geven. Er lijkt een schakel te missen in de zoektocht naar de diepere betekenis van de epigrammen over Rome.

Celtis beschrijft in zijn epigrammen over Rome en een aantal Oden dat een stukje ‘ideaal Rome’ nog voortbestaat in de vorm van antieke geschriften, fantastische bouwkunst, hoge moraal en daarmee samenhangend religieus en wereldlijk leiderschap of macht. Deze dingen hebben zich verplaatst naar het noorden, naar het Heilige Roomse Rijk. Deze verplaatsing is volgens Celtis begonnen bij de Grieken, al vóór de Romeinen. Als het leiderschap over een groot Rijk al eerder verplaatst is van de Grieken naar de Romeinen, is het ook verplaatsbaar vanuit Rome naar Germanië, naar de Duitse keizer. De suggestie van een verplaatsing of voortzetting van het Romeinse⁶⁸ ideaal heeft Celtis niet zelf bedacht en is niet eenmalig, maar herhaalbaar. Zowel Griekenland als Rome waren immers grote centra van religie, kennis, moraal en macht.

De verplaatsing van wereldlijke en religieuze macht van de Romeinen naar het noorden noemde men al in de middeleeuwen de *translatio imperii*. In deze theorie verplaatste de macht van de Romeinse keizer zich naar keizer Karel de Grote in het jaar 800.⁶⁹ De verplaatsing van de kunsten (dus geschriften) die daaraan gekoppeld wordt, is naar analogie daarvan de *translatio artium* en de verplaatsing van de studie of geleerdheid *translatio studii*.⁷⁰

⁶⁸ Voor zover hij dat nog als een Romeins ideaal beschouwt. Lees: de idealen van de Romeinse beschaving zoals in de antieke teksten wordt beschreven.

⁶⁹ Goetz, W. (1958). *Translatio imperii : ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in die frühen Neuzeit* (Tübingen)

⁷⁰ Beer, S. de, ‘Conrad Celtis’ Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020

Er zijn verschillende visies op hoe de theorie van de *translatio* zich binnen het Duitse humanisme ontwikkeld heeft en in hoeverre dat zich verhiel tot het Italiaanse humanisme, waarbinnen het idee van wedergeboorte overheersend was. De epigrammen van Celtis bevatten aanwijzingen hoe hij die *translatio* of wedergeboorte van de antieken zag en wat de connectie met Rome was. Aangezien hij een invloedrijk persoon was binnen de Duitse humanistische beweging, was zijn visie mogelijk een inspiratie voor anderen.

Italiaanse humanisten spreken in deze periode van 'Rinascimento' of 'Resurrectio', een wedergeboorte of wederopstanding van de klassieken. Na een periode van verwaarlozing van al wat de antieke Romeinen hadden opgebouwd, bloeide de belangstelling ervoor weer op. Celtis, die in Duitsland geboren was en onderwijs in de klassieken genoot en verzorgde dankzij twee Duitse Keizers, zag dat anders. Hij ziet geen onderbreking en opbloei, maar een doorlopende lijn in wat de antieken voortbrachten. Volgens hem is een deel van wat Rome zo groots maakte overgedragen aan het Duitse Keizerrijk via de Duitse keizer.⁷¹

Volgens Stierle propageert Celtis een mengvorm van wat men in de middeleeuwen al *translatio imperii* noemde en wat de Italianen zien als *resurrectio*: een zogenaamde *resurrectio translationis* (lett.: herrijzing van de *translatio*). Volgens hem werd in de middeleeuwse literatuur gesproken over *translatio imperii*: de macht van Rome was overgedragen naar het Roomse Rijk, omdat daar nu, al vanaf de benoeming van Karel de Grote, de door de paus bevestigde keizer zetelde. Men werkte in Italië in de tijd van Celtis al langer dan een eeuw aan de zogenaamde wedergeboorte van de klassieken wat betreft kennis en kunde. Conrad Celtis ziet hierin volgens Stierle een uitbreiding van het idee van *translatio*. Ook deze elementen van de Romeinse cultuur hebben zich volgens hem namelijk verplaatst naar Germania. Op die manier is er dus wederom sprake van een overdracht of voortzetting, een *translatio*. Nu niet van de wereldlijke macht van de Romeinen, die zich al in Germania bevond, maar nu ook van kennis en kunde.⁷² In de voorgaande hoofdstukken lijken de epigrammen van Celtis eenzelfde theorie te bevestigen. Celtis gaat misschien zelfs een stapje verder, zoals ik in het hoofdstuk 'Vervallen moraal' laat zien. Hij lijkt namelijk de geschiktheid van de Paus in Rome in twijfel te trekken en een verplaatsing van het kerkelijk leiderschap naar Germania te suggereren, een *translatio religionis*.

⁷¹ Zowel Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p.18-22
, als Stierle, K. "Translatio e resurrectio. Due miti di identità europea". In: Ossola, C. (ed.), (2001) *Europa. Miti di identità*, Venezia, 77–96 als Jaumann, H. (1999) 'Das dreistellige *translatio*-Schema und einige Schwierigkeiten mit der Renaissance in Deutschland: Konrad Celtis' *Ode ad Apollinem* (1486)' in: Vogt-Spira, G., and Rommel, B. *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma* (Stuttgart) geven aan dat er een tweesplitsing is in de manier waarop men na de middeleeuwen in Europa over het voortbestaan danwel opnieuw opleven van de antieken dacht.

⁷² Stierle, K. "Translatio e resurrectio. Due miti di identità europea". In: Ossola, C. (ed.), (2001) *Europa. Miti di identità*, Venezia, 77–96

Een ander aspect van de *translatio* theorie is in de epigrammen van Celtis ook duidelijk zichtbaar. Jaumann beschrijft in zijn artikel de drie fasen van de *translatio* in de humanistische literatuur als een vast en terugkerend schema. Eerst zijn de macht en kennis vanuit de oude Grieken naar de Romeinen overgebracht en daarna vanuit Rome naar het Duitse Roomse Rijk. In zijn artikel noemt hij Celtis als duidelijk voorbeeld van een Duitse humanist die dit schema in zijn werk beschrijft. Hij noemt als voorbeeld echter een ode van Celtis en niet zijn epigrammen, waar dit schema ook duidelijk in terug te vinden is.⁷³

In voorgaande hoofdstukken noemde ik al in epigram 1.53, 2.54 en 1.51 de overdracht van de oude Grieken op de Romeinen en daarna naar de Germanen. Via antieke bronnen of een naam is de link naar de oude Grieken in de epigrammen goed zichtbaar. Celtis zag de Germanen via de Romeinen als erfgenamen van het ideaal van de Trojaanse en Griekse beschaving.

Om kracht te zetten bij de gedachte dat Celtis dit steeds bewust en doelmatig deed, volgt nu nog één epigram waarin deze verwijzing en de drie stappen goed te volgen is.

Het schema van de *translatio* in drie fasen van Jaumann is wat mij betreft het expliciet terug te zien in epigram 4.47.

Epigram 4.47

AD GERMANOS DUM GRAECA EIS INFEREBAT
Lingua per ingenuos olim celebrata Pelasgos,
 et qua scripta manet philosophia vetus,
summus Aristoteles, summus quoque Plato locutus,
 et qua divinum scripsit Homerus opus,
lingua per Ausonias quae nunc notissima terras,
 quaque haeret Latii vox et origo logi,
incipit ad nostras, lector mitissime, terras
 pergere, Germanos ut docuisse velit.
O felix nimium, nostros qui vixit ad annos,
 ut Graio et Latio iam queat ore loqui.⁷⁴

⁷³ Jaumann, H. 'Das dreistellige *translatio*-Schema und einige Schwierigkeiten mit der Renaissance in Deutschland: Konrad Celtis' *Ode ad Apollinem* (1486)' in: Vogt-Spira, G., and Rommel, B. (1999). *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma* (Stuttgart)

⁷⁴ Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes* (Berlin)

AAN DE GERMANEN TERWIJL DE GRIEKSE (TAAL) HEN BEREIKTE
De taal ooit gevierd door de oorspronkelijke Grieken,
En de geschriften waarin de oude filosofie overblijft,
Die de grote Aristoteles en de grote Plato spraken,
En waarin Homerus zijn goddelijke werk geschreven heeft,
de taal die nu door de Ausonische landen heel bekend (is),
En door wie de stem van Latium blijft steken en de oorsprong van het woord,
(de taal) het begint naar onze landen, vriendelijkste lezer,
verder te gaan, opdat ze wil dat de Germanen het leren/onderwijzen.
O al te gelukkige, die leefde tot onze jaren,
opdat hij in Griekse en Latijnse taal al kan spreken.

Het gedicht noemt de grote filosofen Aristoteles en Plato en Homerus als vertegenwoordigers van de Griekse taal en belangrijke geschriften. De Griekse taal is nu bekend in Latium, waardoor men daar de voorgenoemde werken in de brontaal gelezen kunnen worden. Volgens vers 7 en 8 verhuist de Griekse taal naar Germania, met het doel dat de Germanen haar leren. In de laatste regels lijkt hij een bewondering of jaloezie uit te spreken voor degenen die zowel het Grieks als het Latijn al spreekt. Van Celtis is bekend dat hij het Latijn goed beheerste, maar het Grieks veel minder goed. In dit epigram geeft hij aan dat hij dat jammer vindt en bewondering of jaloezie koestert tegen hen die dat beter kunnen. Hij propageerde breed onderwijs op universiteiten met plaats voor het leren van Latijn, Grieks en Hebreeuws.⁷⁵

De taal staat hier symbool voor alle belangrijke geschriften in Grieks en Latijn. Volgens Celtis verhuizen naar Germania: men leest de teksten nu ook aan de noordelijke universiteiten. Zo verplaatst alles wat die teksten vertegenwoordigen ook naar Germania.

In de discussie over de positie van het antieke Rome van de vijftiende eeuw, waar aan de ene kant een *translatio* en aan de andere kant een *resurrectio* staat, bevindt Celtis zich volgens zijn epigrammen vooral aan de kant van de *translatio*, maar wel met waardering voor en behoud van een groot aantal kenmerken en idealen van de antieke beschaving(en). Celtis beschrijft in zijn epigrammen een overdracht van de antieke moraal en geschriften in drie fasen vanuit de oude Grieken en Trojanen via de Romeinen naar Germania. Daarmee blijft een gedeelte van het ideale Rome behouden op een andere plek via een *translatio* naar het keizerrijk.

⁷⁵ Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge) p.5 en p.31

CONCLUSIE

Conrad Celtis schreef tussen 1480 en 1508 een aantal epigrammen over Rome. In die epigrammen schetst hij op verschillende manieren een contrast tussen het ideale Rome en de werkelijke stad. Hij gebruikt thema's die al in antieke bronnen over Rome voorkwamen. De kenmerken en kwaliteiten van het ideale antieke Rome koppelt hij los van de vijftiende eeuwse stad die hij zelf heeft gezien. Belangrijke thema's in zijn epigrammen zijn de mythische stichting van Rome, de monumentale stad, het moreel verval binnen de kerk en de *translatio* van de antieke cultuur.

Celtis demonstreert in zijn epigrammen dat Rome in de vijftiende eeuw niet (meer) aan het ideaalbeeld voldoet dat men in de oudheid aan Rome koppelde. Hij suggereert door middel van verwijzingen naar antieke auteurs dat de stichtingsmythe vals is, dat de monumentale stad fysiek vervallen is en dat de religieuze moraal afgezaakt is tot een dieptepunt. Dat laatste bevestigt hij ook met zijn persoonlijke ervaring met de Paus. Bepaalde elementen van het ideale Rome bestaat echter volgens hem voort in Germania. Dit thema wordt in de secundaire literatuur aangeduid onder de termen *translatio studii*, *translatio artium*, *translatio imperii* of *resurrectio translationis*, afhankelijk van waar de *translatio* betrekking op heeft (wetenschap, kunsten, macht) en waar de auteur de nadruk gelegd ziet.

De mythes over Romulus en Aeneas leveren volgens Celtis' epigrammen het bewijs tegen een ideale start van Rome. Hij schetst juist het beeld van een valse start. De mythes van Aeneas en Romulus zoals beschreven door antieke auteurs zoals Vergilius en Livius bevatten verkeerd gelezen voortekenen en een grote rol voor het toeval en de afstamming van goden die onzedig en losbandig gedrag in de hand werken. Al wie uit hun naam Rome bewoont en leidt, doet dit automatisch vanuit een valse start, vanuit valse aannames en met een slechte moraal als grondslag. In deze epigrammen zit ook vaak een visie op een voortbestaan van een ideaal en door God of goden goedgekeurd leiderschap in het noorden.

De monumenten die een herinnering aan een groots en geweldig antiek Rome vertegenwoordigden ondergaan eenzelfde lot als de stichtingsmythes. Celtis deconstrueert deze monumenten in zijn epigrammen tot vervallen ruïnes en verklaart daarmee de samenhangende historische deugdelijkheid en grootsheid ook vervallen tot bijna niets. De kwaliteiten van Rome zijn losgeraakt van de naam en de plaats(en), iets wat ook de intertekstualiteiten met Livius en Ovidius ondersteunen. De idealen die gekoppeld zijn aan de monumenten en de stad, zijn niet onlosmakelijk verbonden met die plekken en gebouwen. De gebouwen en de stad zijn namelijk vervallen of vergaan, maar de verhalen en de kwaliteiten die ermee verbonden waren, bestaan voort. Je raadt het al: in het noorden, in Germania.

Het derde thema in dit rijtje gedeconstrueerde Romeinse idealen is de religieuze moraal. De kerkleiders zijn volgens de epigrammen in deze categorie opvolgers van de voorgaande

religieuze leiders, te beginnen natuurlijk bij Romulus en Remus, zoals besproken in het eerste hoofdstuk. Zij tonen zich door hun zucht naar lust en luxe door middel van het verkopen van aflaten, het bouwen van rijk versierde kerken en het persoonlijk vereren van de paus niet de vrome leiders van de christelijke kerk die Celtis het ideale Rome waard acht. Propertius beschrijft een soortgelijke ontwikkeling al in het antieke Rome. Gelukkig gloort er hoop aan de horizon. De Duitse keizer toont zich wat dit betreft een betere ideale leider door zijn vromere en nederigere houding ten aanzien van zijn volk.

In veel epigrammen is naast de deconstructie van het ideaal ook ruimte voor positiviteit. Celtis herkent in het keizerrijk veel idealen die voorheen onlosmakelijk verbonden waren met het Rome zoals door de antieke auteurs beschreven. Uit zijn epigrammen blijkt dat hij geloofde in het principe van een *translatio* vanuit de oude Grieken naar de Romeinen om tenslotte in Germania aan te landen. Volgens hem vinden de antieke geschriften en al wat zij vertegenwoordigen een nieuw thuis in Germania, waar al veel langer de wereldlijke macht vertegenwoordigd werd door de keizer van het Roomse Rijk.

Celtis beschrijft een doorlopende lijn vanaf de oude Grieken naar de Romeinen en daarna naar het vijftiende eeuwse Roomse Rijk. Dat werd zo al gelezen in zijn gepubliceerde werken, zoals zijn Oden. Dat is ook het geval in zijn epigrammen. Enerzijds beschrijven die dat het ideale Rome niet (meer) bestaat en koppelt hij de stad en de naam los van de idealen die ze vertegenwoordigt. Anderzijds laat Celtis in deze epigrammen mede door verwijzing naar de antieke bronnen, goden en personen blijken dat hij toch nog bewondering koestert voor de antieken. Tenslotte bestaan volgens de epigrammen de geweldige historie, wetenschap, kunsten, deugd, vroomheid en macht van het antieke Rome voort in het noorden, in Germania.

LITERATUUR

- Auhagen, U. (2000). *Horaz und Celtis* (Tübingen: Narr).
- Aurnhammer, A. (2006). 'Vom Humanisten zum "Trotzromanisten": Huttens poetische Rom-Polemik'. In M. Disselkamp, P. Ihring, & F. Wolfzettel (Red.), *Das alte Rom und die neue Zeit: Varianten des Rom-Mythos zwischen Petrarca und dem Barock* (Herz. ed., pp. 153–170). (Tübingen: Narr).
- Beer, S. de, Enenkel, K.A.E., Rijser, D. (2009). *The Neo-Latin Epigram: a learned and witty genre* (Leuven)
- Beer, S. de, 'In the Footsteps of Aeneas. Humanist Appropriations of the Virgilian Walk through Rome in Aeneid 8'. *Humanistica Lovaniensia*, 23–55
- Beer, S. de, 'Conrad Celtis' Visions of Rome. Relocation, contestation and imitation of de Italian Renaissance in German Humanism, in: *Cultural Encounter and Identity in the Neo-Latin World*. ed. By M. Pade and C. Horster (Rome: Analecta Romana Instituti Danici), 2020, p.18-22
- Edwards, C. (1996). *Writing Rome. Textual approaches to the City* (Cambridge)
- Fonzio, B., Daneloni, A., & Davies, M. (2011). *Letters to friends* (The I Tatti Renaissance library ; 47 228146895). Cambridge, Mass [etc.]: Harvard University Press
- Forster, L. (1948). *Selections from Conrad Celtis 1459-1508. Edited with translation and commentary* (Cambridge)
- Goetz, W. (1958). *Translatio imperii : ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in die frühen Neuzeit* (Tübingen)
- Greene, T.M. (1982) 'Resurrecting Rom: The double task of the humanist imagination' In: Ramsey, P., *Rome in the Renaissance : The city and the myth : Papers of the Thirteenth Annual Conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies* vol. 18 (Binghamton, N.Y) p.259-276
- Hartfelder, K. (1881). *Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes* (Berlin)
- Jaumann, H. (1999) 'Das dreistellige *translatio*-Schema und einige Schwierigkeiten mit der Renaissance in Deutschland: Konrad Celtis' *Ode ad Apollinem* (1486)' in: Vogt-Spira, G., and Rommel, B. *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma* (Stuttgart)
- Kytzler, B., ed. (1972). *Roma Aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich)
- Kühlmann, W. (red) (1997). *Humanistische Lyrik des 16. Jahrhunderts*, (Tübingen)
- Mertens, D. (1998) 'Deutscher Renaissance-Humanismus' in: *Humanismus in Europa. Hg. Stiftung Humanismus in Europa*. (Heidelberg) p.187-210
- Robert, J. (2003). *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich* (Tübingen)
- Robert, J., (2002) 'Carmina Pieridum nulli celebrata priorum. Zur Inszenierung von Epochenwende im Werk des Conrad Celtis' in: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB), Vol.124(1), pp.92-121
- Salazar, C., Gentry, F. (2005). Brill's new Pauly. Leiden: Brill
- Schäfer, E. (1976). *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, (Wiesbaden)
- Schäfer, E. (red) (2008). *Conrad Celtis, Oden/Epoden/Jahrhundertlied*, (Tübingen)
- Ovidius Naso, P. (1923). *Metamorphosen* (H. J. Scheuer, Vert.). Naaml. Venn. Uitgevers-mij. en Boekhandel v/h P.M. Wink.
- Spitz, L.W. (1956). *Conrad Celtis* (Cambridge)
- Stierle, K. (2001) "*Translatio e resurrectio*. Due miti di identità europea". In: Ossola, C. (ed.), *Europa. Miti di identità*, (Venezia) 77–96.
- Welch, T. (2005). *The Elegiac Cityscape Propertius and the Meaning of Roman Monuments*. Columbus: Ohio State University Press